

VZDĚLÁNÍ A VÝCHOVA ŘEMESLNICKÝCH DCER V PRVNÍ POLOVINĚ 19. STOLETÍ: MOŽNOSTI VÝZKUMU KORESPONDENCE

Jana STRÁNÍKOVÁ

Univerzita Pardubice
Ústav historických věd
Studentská 95
532 10 Pardubice, Česká republika
Jana.Stranikova@upce.cz
ORCID: 0000-0002-9588-5029
WoS Researcher ID: AGO-5578-2022

STRÁNÍKOVÁ, Jana. Education of Artisans' Daughters in the 19th Century: Possibilities of Correspondence Research. In *Studia Historica Nitriensia*, 2022, vol. 26, no. 1, pp. 23-51. ISSN 1338-7219, DOI: 10.17846/SHN.2022.26.1.23-51.

This article explores the correspondence, or writing skills, of provincial artisan families, that is to say, the lower middle-class families. Each letter is a direct evidence of author's level of education. When compiled and analysed in a corpus of texts, these are valuable pointers to the educational level of the artisans as a social group. In general, the artisan families in the 19th century gave a high priority to the education of their children. Their underlying life strategy was that the means of family subsistence was based on the qualifications of the man and the father of the family. Thus, the sons were expected to receive an artisan training, complete their journeyman years (*Wanderjahre*), settle down and become master craftsmen. Here, the basic assumption was that they get married and start a family. But also, the daughters were expected to acquire and develop a set of certain skills during their childhood and adolescence. This fact is reflected in their personal correspondence which is used in this article both as a source of information for a content and as a language material for a formal stylistic analysis. The results show that the wives and daughters of artisans had typically a good knowledge of orthographic rules, politeness conventions and a good domain of stylistic elaboration and prove that letters can be a rich source for the research of the educational level of this social group.

Klíčová slova: korespondence; písemná kultura; vzdělání; řemeslnictvo; ženy;

Keywords: Correspondence; Writing Culture; Education; Artisan Environment; Women;

Úvod: vzdělání a výchova jako téma historiografie

Problematika školství, vzdělání a výchovy je téma, které úzce souvisí s procesem modernizace společnosti. A tak nikoho nepřekvapí, že v rámci zkoumání 19. a vlastně i 20. století se těší značné pozornosti. Dějinami školství a vzdělání v po-

stosvícenské éře se zabývali odborníci již na sklonku 19. století,¹ rovněž období První československé republiky věnovalo tomuto fenoménu pozornost.² Historiografie po druhé světové válce je značně tendenční jak ve svých interpretacích, tak v tematickém zaměření. Přesto lze najít zajímavé publikace, které mohou být zajímavým inspiračním zdrojem.³ V této době zároveň vznikaly syntézy zaměřené na problematiku výuky, školní učebnice a učitele.⁴ Vycházely rovněž edice pramenů.⁵ Po roce 1989 se mohla historická věda plně rozvinout a dohnat vše, co muselo být předtím upozaděno. Otevřela se nová témata (zejména otázky každodennosti školního vyučování, dříve zakázané církevní řády zaměřené na výchovu a výuku dětí) a rovněž pokračoval výzkum stávajících.⁶ O nejnovější komplexně zpracovaný příspěvek k dějinám školství se postarala Pavla Vošahlíková.⁷

Obecné mezníky vzdělávání a genderová problematika

Rok 1774, kdy byl vydán Všeobecný školní řád platný od ledna následujícího roku, je tradičně považován za důležitý mezník ve vývoji vzdělávání⁸ a zároveň za jeden z impulzů, které přispěly ke zrodu moderní občanské společnosti.⁹ Tvůrcům reformy přitom šlo především o vytvoření efektivně fungujícího státu, ve kterém by se (zcela v duchu osvícenského pojetí člověka) každý jedinec naučil vše potřebné, aby byl v rámci své společenské pozice užitečný pro stát.

¹ ŠAFRÁNEK, Jan. Školy české, obraz jejich vývoje a osudů I a II. Praha, 1913 a 1918. ŠAFRÁNEK, Jan. Vývoj soustavy obecného školství v Království českém od roku 1769. Praha, 1897.

² KÁDNER, Otokar. Vývoj a dnešní soustava školství I-IV. Praha, 1929 – 1938. DOLENSKÝ, Jan. Dějiny pražského školství v letech 1860 – 1914. 1. svazek, díl 2. Praha, 1920. VANÍČEK, Václav. Kapitoly z úsilí o novou národní školu. Praha, 1932.

³ KOPÁČ, Jaroslav. Dějiny české školy a pedagogiky v letech 1867 – 1914. Brno, 1968. STRNAD, Emanuel. Didaktika školy národní I a II, Praha 1975 a 1978. ŠTVERÁK, Vladimír – MRZENA, Jan. Felbinger a Kindermann. Reformátoři lidového školství. Praha, 1986. CACH, Josef. Výchova a vzdělávání v českých zemích. Praha, 1988. HANZAL, Josef. Příspěvek k dějinám školství a jeho správy v Čechách v letech 1775 – 1848. In Sborník archivních prací 1976, roč. 24, s. 221-260. KUZMIN, Michail Nikolajevič. Vývoj vzdělávání v Československu. Praha, 1981.

⁴ STRNAD, Emanuel. Vlastenecký učitel. Praha, 1955. HUBÁČEK, Josef. Počátky vyučování slohu na české škole. Hradec Králové, 1980. ŠTVERÁK, Vladimír. Pedagogická literatura na přelomu 18. a 19. století v Čechách, Praha, 1986.

⁵ NĚMEČEK, Jan (ed.). Školní deníky Jakuba Jana Ryby. Praha, 1967.

⁶ NOVOTNÝ, Miroslav. Děti státu. Školství v českých zemích mezi reformou a tradicí. In TINKOVÁ, Daniela – LORMAN, Jaroslav (eds.). Post tenebras spero lucem. Duchovní tvář českého osvícenství. Praha, 2009, s. 164-182. SKŘIVÁNEK, Milan. K osvíceneckému pojetí a výuce dějepisu ve světle rukopisu piaristické koleje v Litomyšli. Pardubice, 2009. ŘEZNÍČKOVÁ, Kateřina. Študáci a kantoři za starého Rakouska. České střední školy v letech 1867 – 1918. Praha, 2007; VALENTOVÁ, Kateřina. Každodenní život učitele a žáka jezuitského gymnázia, Praha, 2006.

⁷ VOŠAHLÍKOVÁ, Pavla. Rákoska v dílně lidskosti. Česká škola v 19. století očima účastníků. Praha, 2016.

⁸ VOŠAHLÍKOVÁ, Rákoska – ČINÁTL, Kamil. Čtenář – produkt osvícenské reformy školství. In Kuděj, 2005, roč. 7, č. 1-2, s. 60-72.

⁹ NOVOTNÝ, Děti státu, s. 148-163; COHEN, Gary B. Education and Middle-Class Society in Imperial Austria, 1848 – 1918. West Lafayette, 1996; COHEN, Gary B. Education and Czech Social Structure in the Late Nineteenth Century. In RÁNKI, György (ed.). Bildungsgeschichte, Bevölkerungsgeschichte, Gesellschaftsgeschichte in den böhmischen Ländern und in Europa: Festschrift für Jan Havránek zum 60. Geburtstag. Wien, 1988, s. 32-45.

Zájem o školství byl primárně motivován snahou ovlivňovat a vychovávat široké vrstvy společnosti. Tomu odpovídala i síť škol. Na venkově se učilo vedle nezbytného katechismu obvykle jen tzv. trivium, tj. číst, psát a počítat. Cílem výuky byla zároveň i všeobecná osvěta (boj proti lidové pověrčivosti) a prosazování inovací v zemědělském hospodaření, což mělo přispět k rozvoji ekonomiky státu. Nejenom kněz v rámci náboženské výuky, ale i učitel měl žákům vštěpovat křesťanské hodnoty a připravovat je na budoucí formaci v kostele. Výchova k úctě k autoritám přitom byla obvyklou součástí výuky. V tomto ohledu bylo přiměřené vzdělání považováno za klíčové: kvalitní školní výuka měla zajistit rozvoj vnímání a usnadnit tak poddaným, aby nejenom v dětském věku, ale i později v dospělosti lépe chápaly kázání v kostele. Venkovské triviálky zajišťovaly formaci dětí zcela nezávislou na rodině. I proto do nich tvůrci reformy vkládaly tolik nadějí. Cíl nového školského systému zde zahrnoval tři základní kritéria: alfabizaci obyvatelstva, vštípení základů (racionalizované) náboženské formace a výchovu k praktickým dovednostem. Zcela v popředí však stál klíčový zájem státu: výchova nových generací poddaných.¹⁰

Zatímco na venkově byl požadavek na přítomnost všech dětí ve školních lavicích ještě dlouho nereálný,¹¹ tak ve městě to bylo s prosazením reformy snazší. V prostředí řemeslnických středních vrstev, byla gramotnost naopak rozšířena již před osvícenskou reformou školství, tj. před rokem 1775. Byla součástí životní strategie těchto lidí.¹² Zejména pro muže bylo důležité umět číst a psát, neboť bez této dovednosti by nemohli obstát ve svém profesním a veřejném životě. Nedílnou součástí života každého řemeslníka totiž bylo uzavírání smluv (při koupi domu či jiných nemovitostí, distribuci svých výrobků) a vedení další písemné agendy (v rámci vedení účetnictví). Rovněž jednání s úřady nebylo mnohdy možné bez písemné komunikace. Syn řemeslníka si tedy ve škole musel osvojit mnohem více než jen mechanickou schopnost číst a psát, která by dostávala k pasivnímu porozumění textu. Bylo potřeba, aby dokázal své myšlenky převést do písemné podoby a sám vytvořit text, a zároveň musel mít znalosti o formálních náležitostech jednotlivých dokumentů.¹³ I pro manželky a dcery

¹⁰ ČINÁTL, Čtenář; NOVOTNÝ, Děti státu; ŠAFRÁNEK, Vývoj soustavy obecného školství, s. 6.

¹¹ Předpokládá se, že na počátku 19. století byla zcela negramotná pětina obyvatelstva (jiné zdroje udávají téměř 40 % negramotných). Šlo přitom zejména o venkovské obyvatelstvo a městskou chudinu (ta ovšem nepředstavovala příliš početnou skupinu obyvatelstva). KUZMIN, Vývoj školství a vzdělání v Československu, s. 71 a 113.

¹² Srov. EHMER, Josef. The Artisan Family in Nineteenth-Century Austria: Embourgeoisement of the Petite Bourgeoisie? In CROSSICK, Geoffrey - HAUPT, Heinz-Gerhard (eds.). Shopkeepers and Master Artisans in Nineteenth-Century Europe, Routledge, 2016, s. 195-218; EHMER, Josef. Family and Business Among Master Artisans and Entrepreneurs: The Case of Nineteenth-Century Vienna. In The History of the Family, 2001, roč. 6, s. 187-202. MACHAČOVA, Jana - MATĚJČEK, Jiří. Nástin sociálního vývoje českých zemí 1781 - 1914, Praha, 2010. CROSSICK, Geoffrey - HAUPT, Heinz-Gerhard (eds.). Shopkeepers and Master Artisans in Nineteenth-Century Europe. Routledge, 2016.

¹³ EHMER, The Artisan Family; EHMER, Family and Business; CROSSICK - HAUPT, Shopkeepers and Master Artisans.

řemeslníků představovala gramotnost výhodou. Na rozdíl od svých mužů a otců ji však využívaly spíše v soukromé sféře (psaní dopisů, četba aj).¹⁴

Vzhledem k chabé docházce vycházela většina dětí (a platilo to zejména pro venkov) ze školy pologramotná nebo dokonce zcela negramotná. Období od šesti do dvanácti let, kdy podle požadavků reformy měly zasedat ve školních lavicích, řada z nich trávila prací. A ty, které se přece jen něco naučily, to často postupně zapoměly.¹⁵ Tzv. nedělní školy, které měly zajistit, aby si děti a mladí lidé své znalosti udrželi, měly ještě horší docházku a někde ani nevznikly. Schopnost vymyslet a sepsat text rozhodně nebyla samozřejmou schopností dvanáctiletých dětí. Některé ani neměly šanci se to naučit, protože výuka v jejich škole nezahrnovala sloh.

Zatímco čtyřtřídní (případně výjimečně trojtřídní) hlavní školy měly slušný rozsah výuky, k němuž vedle základních znalostí patřily např. i dějiny, zeměpis, základy přírodních věd, latiny a rozsáhlejší náboženská výuka a rovněž sloh, tak triviální školy byly věrné svému názvu a objem předmětů byl podstatně skromnější. V případě venkovských jednotřídních triviálek šlo pouze o čtení, psaní, počítání a náboženskou výuku. Pokud to situace umožňovala, měli tamní učitelé některé děti (tj. syny sedláků a významnějších obyvatel) cvičit v opisování textů a diktátu. Triviální školy v malých městech byly obvykle dvoutřídní, což zaručovalo o něco kvalitnější výuku. V druhé třídě se děti kromě procvičování základních znalostí měly seznámit např. i s dějinami monarchie, základy zeměpisu a rovněž naučit kvalitněji psát. Po diktátu a opisování textů tam měla na řadu přijít výuka slohu, a to v rozsahu osmi hodin týdně. Ačkoli Všeobecný školní řád explicitně nestanovil, že výuka slohu musí zahrnovat i mluvnici a psaní dopisů,¹⁶ je zřejmé, že v praxi k tomu docházelo. Ostatně i učebnice určené pro výuku slohu obsahovaly vzory dopisů.

Rok 1805, kdy byl vydán tzv. Schulkodex neboli *Politische Verfassung der deutschen Schulen in den k. und k. deutschen Erbstaaten*, přinesl jednu zásadní inovaci – stanovil povinnost vyučovat sloh na všech typech primárních škol, tj. i na venkovských jednotřídních triviálkách. V té době ovšem zdaleka ne všude působili dostatečně erudovaní učitelé kvalifikovaní po roce 1775, a tak výuka slohu jistě nemohla probíhat všude. Rovněž přetrvávající špatná docházka dětí ve venkovských regionech vylučovala některé děti z možnosti těžit z většího rozsahu výuky.¹⁷

Rok 1775, kdy začala platit tereziánská reforma primárního školství, bezpochyby znamenal výrazný přelom ve vývoji vzdělanosti, resp. gramotnosti. Síť škol byla v Čechách v porovnání se zbytkem monarchie na relativně dobré úrovni

¹⁴ STRÁNÍKOVÁ, Jana. Slohová cvičení a výuka psaní korespondence na elementárních školách na přelomu 18. a 19. století. In *Theatrum historiae* 2011, svazek 8, s. 151-162.

¹⁵ VOŠAHLÍKOVÁ, Rákoska v dílně lidskosti. NOVOTNÝ, Děti státu.

¹⁶ PAPOUSCHEK, Johann (ed.). *Die allgemeine Schulordnung vom 6. Dezember 1774 im Urtexte nebst Einleitung und Commentar. Eine Erinnerungsschrift an die glorreiche Begründerin der österreichischen Volksschule, die Kaiserin Maria Theresia, aus Anlass ihres hundertsten Sterbetages, allen Lehrern und Schulfreunden gewidmet.* Znojmo, 1880, s. 37-41.

¹⁷ ŠAFRÁNEK, Vývoj soustavy obecného školství, s. 47.

již předtím,¹⁸ reforma ovšem nově stanovila vzdělávací povinnost, která se vztahovala na všechny děti bez rozdílu náboženství, pohlaví nebo sociálního statutu. Tento požadavek narážel na překážku v podobě zaběhlých vzorů chování a životní strategie jednotlivých sociálních vrstev a socioprofesionálních skupin. Nejhuře se školní docházka prosazovala u městské chudiny a nemajetného venkovského obyvatelstva. Zájem o vzdělání byl přímo úměrný jeho praktickému využití. To bylo příčinou značného despektu k návštěvě školy v rodinách na dolní části společenského žebříčku.

Teprve zavedením Všeobecného školního řádu byly vytvořeny školní osnovy, které byly sice sociálně diferenciované, přesto však nadregionální a tedy v tomto ohledu jednotné. Byl mj. kodifikován rozsah slohových cvičení na jednotlivých školách, který v roce 1805 prosazením výuky slohu na všechny typy primárních škol doplnil tzv. Schulkodex. Už *Methodenbuch* Johanna Ignaze Felbingera vydaná v roce 1775 obšírně definovala obsah, postupy a metody výuky, které měly být rovněž nadregionálně jednotné. Autor vycházel z dobového názoru, že kvalitnímu vyjadřování pro písemnou i ústní komunikaci je možné se naučit. Doporučoval nejprve tříbit ústní vyjadřování a posléze rozvíjet písemný projev. Prioritní přitom mělo být psaní dopisů a jiných užitečných písemností.¹⁹

Reforma primárního školství dala vzniknout novým učebnicím. Právě Felbingerovi bývá někdy připisována učebnice *Anleitung zur Schreibart in Briefen und einigen andern Aufsätzen zum Gebrauche für Schüler der deutschen Schulen in den k. k. Erblanden*, která spatřila světlo světa v roce 1775 ve Vídni. Kromě teoretického návodu pro učitele, jak vést slohová cvičení a výuku psaní dopisů,²⁰ do ní autor zařadil pojednání o různých typech dopisů, ekonomických a právních písemností, které doplnil četnými vzorovými dokumenty.

První učebnici slohu v českém jazyce vydal Oldřich Klička, piarista a učitel mladoboleslavské hlavní školy. Jde o překlad oficiální vídeňské příručky pro učitele²¹ vydaný deset let po jejím vzniku, v roce 1815 pod názvem *Krátké uvedení k vyhotovení psaní a jiných písemností, kteréž v obecnství uměti zhotoviti velmi užitečné jest, pro žáky českých vlastenských škol*.²² Další taková publikace přeložená z německého originálu vyšla v roce 1830, zaměřovala se ovšem výhradně na právní a ekonomické písemnosti.²³ První původní českou učebnici sepsal Jan Nepomuk Filčík, učitel v Chrasti u Chrudimi. Vyšla v roce 1831 pod názvem *Písemnosti pro nejoutlejší mládež českou a moravskou*. I toto dílo obsahuje množství vzorových dopisů

¹⁸ NOVOTNÝ, Miroslav a kol. Dějiny vyššího školství a vzdělanosti na jihu Čech od středověkých počátků do současnosti. České Budějovice, 2006, s. 57-59.

¹⁹ FELBINGER, Johann Ignaz. *Methodenbuch für Lehrer der deutschen Schulen in den k. k. Erblandern*. Wien, 1775.

²⁰ FELBINGER, Johann Ignaz [?]. *Anleitung zur Schreibart in Briefen und einigen andern Aufsätzen zum Gebrauche für Schüler der deutschen Schulen in den k. k. Erblandern*. Wien, 1775.

²¹ *Anleitung zur Schreibart in Briefen und einigen andern Aufsätzen zum Gebrauche für Schüler der deutschen Schulen in den k. k. Erblandern*. Wien, 1805. Jde o oficiální učebnici, která měla být od roku 1805 závazně používána pro výuku slohu.

²² KLIČKA, Oldřich. *Krátké uvedení k vyhotovení psaní a jiných písemností, kteréž v obecnství uměti zhotoviti velmi užitečné jest, pro žáky českých vlastenských škol*. Praha, 1815.

²³ KRTEK, František. Úvod krátký k vyhotovování písemností podle předepsané ruční knihy německé pro české školní čekance a žáky na triviálních školách. Praha, 1830.

a vzorů různých typů písemností. Autor však (na rozdíl od Kličky a Krtka) nezahrnul pojednání pro učitele. V úvodu se obrací přímo na žáky, jimž je publikace primárně určena, vysvětluje jim význam písemného vyjadřování a korespondence.²⁴

Řemeslnictvo jako socioprofesionální skupina

V tradiční stavovské společnosti představovalo měšťanstvo vedle šlechty a kléru tzv. třetí stav. Ve většině evropských zemí jeho význam v průběhu 18. století značně narostl a buržoazie se stala významným politickým, ekonomickým i kulturním činitelem. V následujícím staletí pak jeho vliv zůstal nadále významný, navzdory postupnému zániku stavovské společnosti a dalším ekonomickým změnám, které přinesla např. industrializace.²⁵ Právě industrializace přispěla k vnitřní diferenciaci měšťanstva. I v Čechách vznikla nová, podnikatelská vrstva, která dokázala využít své schopnosti v rámci moderních výrobních možností. Rovněž se rozrůstala vrstva notářů, advokátů, úřednictva a technické inteligence, která zakládala své postavení na akademickém, resp. technickém vzdělání muže, otce rodiny. Na druhé straně se vyčleňovala okrajová složka – zchudlé měšťanstvo. Rozdíly mezi podnikatelskou buržoazií a starými řemeslnickoživnostenskými elitami byly markantní.²⁶ Tzv. maloburžoazie, kam evropská historiografie řadí i řemeslnictvo, měla rovněž svůj ekonomický, politický, ba i kulturní význam, ovšem spíše v lokálním měřítku.²⁷ Šlo o obyvatele usedlé ve městech; typickým atributem bylo vlastnictví domu, což etablovalo měšťanská práva, a provozování řemesla k zajištění živobytí. Charakter řemesla pak blíže specifikoval prestiž v rámci komunity, která se vztahovala nejenom na řemeslnického mistra, ale i na jeho manželku a děti.²⁸

Ještě v roce 1880 žily téměř dvě třetiny obyvatelstva českých zemí ve vesnicích a městech, které měly maximálně dva tisíce obyvatel.²⁹ V první polovině 19. století byl agrární ráz ještě více patrný. Jen malá část středních vrstev patřila k bohatému podnikatelství nebo měla jinak významné posty v rámci společenské hierarchie, např. ve vyšším úřednictvu. Charakter velkoburžoazie tedy měla jen poměrně nepočetná skupina lidí. Většina příslušníků středních vrstev patřila k řemeslnictvu, tedy k maloburžoazii. Šlo přitom jak o svobodné obyvatele královských měst, tak i poddané usedlé v městech a městečkách na jednotlivých panstvích, kteří podléhali místní vrchnosti. Na životní styl řemeslníků přitom mělo

²⁴ FILCÍK, Jan Nepomuk. *Písemnosti pro nejoutlejší mládež českou a moravskou*. Praha, 1831.

²⁵ EHMER, The Artisan Family. FURET, François. *Člověk romantismu*. In FURET, François (ed.). *Člověk romantismu a jeho svět*. Praha, 2010, s. 9-20. MACHAČOVÁ, Jana – MATĚJČEK, Jiří. *Město a městská společnost v českých zemích v 19. století*. In KLADIWA, Pavel – ZÁŘICKÝ, Aleš (eds.). *Město a městská společnost v procesu modernizace 1740 – 1918*. Ostrava, 2009, s. 20-42.

²⁶ MACHAČOVÁ – MATĚJČEK, *Nástin sociálního vývoje*.

²⁷ CROSSICK – HAUPT (edd.), *Shopkeepers and Master*.

²⁸ EHMER, Josef. *Ökonomische Transfers und emotionale Bindungen in den Generationenbeziehungen des 18. und 19. Jahrhunderts*. In KOHLI, Martin – SZYDLIK, Marc (eds.). *Generationen in Familie und Gesellschaft*. Opladen, 2000, s. 77-96. MACHAČOVÁ – MATĚJČEK, *Nástin sociálního vývoje*.

²⁹ ČAPKA, František. *Obrazy ze života společnosti v českých dějinách*. Brno, 2010, s. 90. MACHAČOVÁ – MATĚJČEK, *Nástin sociálního vývoje*.

vliv více bohatství dané lokality a regionu, resp. rodiny, než okolnost zda jsou svobodní nebo poddaní. Živobytí bylo založeno na provozu řemesla, a to bylo založeno na profesní kvalifikaci řemeslnického mistra, tj. otce rodiny. Většina měst a městeček měla více či méně agrární ráz: měšťané totiž zároveň obhospodařovali polnosti, starali se o zahradu, nebo alespoň chovali nějaká hospodářská zvířata. Výnosy z hospodářství pak sloužily k jejich přímé obživě, nebo k prodeji. Provoz řemesla pak mohl být, a platilo to zejména pro obyvatele poddanských měst a městeček, dokonce jen doplňkovým zdrojem příjmů.³⁰ Ovšem i středně velká královská města, jako bylo východočeské Vysoké Mýto, nebo Německý (dnešní) Havlíčkův Brod na Vysočině měla své hospodářské zázemí – na okolních polích hospodařili měšťané a u nejednoho domu ve městě byly chlívký pro dobytek a drůbež.³¹

Definovat řemeslnictvo jako celek není jednoduché. Spojovala je životní strategie založená na profesní kvalifikaci muže otce rodiny, což bylo zdrojem živobytí a zároveň dávalo právo být členem komunity, péči o nemovitý majetek poskytující druhotný (případně primární) zdroj příjmů a vlastnictví domu ve městě. Dalším charakteristickým rysem je péče o výchovu a vzdělání dětí. Na rozdíl od dolních vrstev, kde přecházelo dítě z pozice, kdy bylo na rodině zcela existenčně závislé, přímo do pozice, kdy se podílelo na jejím finančním zajištění, dbali řemeslníci o to, aby děti v období dospívání získali dovednosti a znalosti nutné pro budoucí život. Platilo to jak pro chlapce, tak pro dívky. Synové před sebou měli jasně danou cestu definovanou pozicemi učně, tovaryše a mistra, během které se museli vyučit a dále rozšiřovat zkušenosti, aby dosáhli potřebná oprávnění k výkonu svého budoucího povolání. Školní docházka (byť ne vždy zcela pravidelná) byla samozřejmostí. Dívky rovněž strávili část dětství ve školních lavicích a podle možností se zapojovali do domácích prací. Část dětství, případně dospívání strávily u příbuzných či v jiné hostitelské rodině, aby získaly zkušenosti z jiného prostředí. Někdy šlo o německou, resp. českou rodinu, aby se dívky naučily druhý zemský jazyk. Očekávalo se, že si osvojí všechny dovednosti potřebné pro vedení domácnosti a hospodářství a případně i získají základní přehled o chodu řemeslné dílny. Tato dovednostní edukace samozřejmě neměla žádný formální rámec jako v případě chlapců, nicméně byla považována za důležitý předpoklad pro vstup do manželství. Očekávalo se, že oba snoubenci přinesou do manželství kromě hmotného majetku i určitý kulturní kapitál – manžel profesní kvalifikaci, dívka dovednostní edukaci.³² Jen tak totiž mohla začít žít jako rodina, která je zároveň fungující hospodářskou jednotkou.³³

Výstižně jsou dobové ideály řemeslníka zachyceny v nekrologu Františka Šembery, řemenáře z Vysokého Mýta, který v roce 1823 krátce po jeho smrti

³⁰ MACHAČOVÁ – MATĚJČEK, Nástin sociálního vývoje.

³¹ Státní okresní archiv Havlíčkův Brod (dále SOKA HB), archivní fond (dále f.), Jan Hulakovský, rodinná korespondence. Regionální muzeum Vysoké Mýto (dále RM VM), osobní fond (dále f.), Alois Vojtěch Šembera, rodinná korespondence.

³² STRÁNÍKOVÁ, Jana. Výchova a vzdělávání dívek na cestě k moderní občanské společnosti: genderové a sociální aspekty procesu socializace mládeže v období 1774 – 1868. Pardubice, 2013, s. 47-54, 105-110.

³³ Srov. EHMER, Ökonomische Transfers und emotionale Bindungen.

sepsal jeho syn Alois Vojtěch Šembera, pozdější profesor vídeňské univerzity, tehdy student piaristického gymnázia v Litomyšli: „[...] *Od svých rodičů v křehké mládí přísně, a proto také mravně a ctnostně, vychovaný František [...] od šesti roků ochotně do školy chvátati počal [...]. S největší ale pilností [...] na hudbu [...] on velikou libost pro sebe našel [...], na které učení jeho otec s radostí [...] nakládal, když jeho jediná žádost vždy byla, by z Františka [...] školního učitele spatřiti mohl. Když ale František dvanáctého roku dosáhl a jeho vtipný rozum nahlédl, že lépe a tišeji živ bude, když se nějakého řemesla uchytí, než aby s učením malých dětí vždy se trápil, umínil sobě řemeslo řemenářské u svého otce se vyučiti [...]. Nyní jako učedník nejvíce se staral a toužil, by dosáhl v svém řemesle dokonalost [...]. Když ale [...] za tovaryše vyzdvižen byl, tu nejvíce žádostí hořel, by mohl, jak na mladého člověka patří, vzdálené a cizé města viděti a tak se se světem seznámiti. [...] Nato Vysoké Mejto sobě za své budoucí obydlí vyvolil, dům tam sobě koupil [...]. Když ale pozoroval, že jemu jako řemeslníku těžko samému v domě býti [...] leta 1783 dne 28. února pojal za manželku Dorotu rozenou Němcovou z Litomyšle a jí do svého domu přivedl. Nyní se svou manželkou spokojen živ jsa, mnohými dítky obdařen byl, z kterých on ty, jenž Pán Bůh při živobití zanechat ráčil, mravně vychoval a se svou pracovitou a štedrou rukou vše potřebné zaopatřovaje, v umění k dosáhnutí dobrého stavu patřícím jich vycvičiti nechal. [...] Pohled jeho byl ostrý, jadrný a v myšlínkách vězící, jindy ale veselý a směšný. Do společnosti on rád chodil, do takových ale nejrači, kde o užitečných věcech se mluvilo, v jiných on k nalezení nebyl.*“³⁴

Je jasné, že pisatel chtěl v textu svého otce představit v nejlepší světlo. Pro současné čtenáře a badatele nicméně představuje zajímavou reflexi dobového ideálu řemeslnického mistra a muže, tak jak ho představují i odborníci zabývající se problematikou řemeslnictva jakožto sociální vrstvy.³⁵ Text vyjadřuje ideální vlastnosti řemeslníka v mnoha oblastech jeho života, a očividně klade důraz na profesní, resp. veřejnou sféru. V popředí stojí pracovitost a píle jako základní charakterové vlastnosti, a zároveň s nimi jsou zdůrazněny odborné zkušenosti založené na kvalitních znalostech a dovednostech (pilný a pracovitý učedník, resp. pilný a pracovitý tovaryš jsou předpokladem k získání dobré kvalifikace a to předpokládá možnost stát se váženým mistrem). Text ovšem definuje i etické

³⁴ RM Vysoké Mýto, f. Alois Vojtěch Šembera, karton (dále k.) „dodatky č. 2“, bez inv. č. Životopis Františka Šembery, 1823. Ediční poznámka: Všechny ukázky z dopisů a ostatních pramenů byly do určité míry upraveny. Především byl text převeden do současné grafické podoby, a tím odstraněny zásady dobového ortografického úzu (winssuge → vinšuje, gsess → jseš, doczela → docela, psanj → psaní, mau → mou atd.). Byla doplněna interpunkce a opraveno označování délek (tj → ti, rada → ráda), dalších diakritických znamének (lezel → ležel), psaní i/y a psaní souhlásek na asimilačních pozicích (uss → už). Co se týče psaní velkých a malých písmen, byly pouze opraveny chybně uvedené malá písmena u osobních a místních jmen, velká písmena byla ponechána tam, kde jde o vyjádření úcty (Pajmáma...). Další gramatické projevy originálu zůstaly zachovány. Při citování jsou respektovány nářeční, nespisovné a archaické prvky (zrouna, bejt, čásek, vod [= předložka od], eště, Hořeňovsi), a to i tehdy jedná-li se o skloňování.

³⁵ MACHAČOVÁ – MATĚJČEK, *Nástin sociálního vývoje*, s. 113-123, s. 243-253. CROSSICK – HAUPT (eds.), *Shopkeepers and Master Artisans*. DAVIDOFF, Leonore – HALL, Catherine. *Family fortunes: Men and women of the English middle class 1780 – 1850*. Routledge, 2013, s. 229-230. GOURDEN, Jean-Michel. *Le peuple des ateliers: Les Artisans du XIXe siècle*. Paris, 1992. CHENUT, Helen. *Fabric of Gender: Working-Class Culture in Third Republic France*. B. m., 2010, s. 193-194. EHMER, *Family and business*.

hodnoty. Morálka a ctnost měly být vštěpovány už v dětském věku, jako vzor byl důležitý příkladný život rodičů. Nekrolog ostatně reflektuje úctu k rodině už tím, že definuje sňatek pro řemeslníka jako nezbytnou nutnost. Samozřejmým důsledkem je pak následné založení rodiny, v níž se opět může ukázat kvalita řemeslnického mistra podle toho, jak pečuje o její živobytí a rovněž o budoucí zabezpečení svých dětí tím, že má zájem o jejich edukaci.

Charakteristika pramenů

Pramenný materiál této studie tvoří téměř sedm set dopisů od devíti osob narozených v rozmezí let 1764 – 1804, přičemž časový rozsah vzniku dopisů je 1796–1862.³⁶ Jejich pisatelé pocházeli z východních Čech a Havlíčkobrodsko. Kromě členů rodiny Hulakovských³⁷ a Havlíčkových³⁸ z tehdejšího Německého Brodu šlo o příbuzné Václava Hanky z Hořiněvsi, resp. později Chrudimska,³⁹ a dále členy rodiny Šemberových,⁴⁰ Škorpilových⁴¹ a Jirečkových⁴² z Vysokého Mýta.⁴³

Dopisy, resp. ego-dokumenty jsou už dlouho v centru pozornosti historiků,⁴⁴ neboť umožňují pohled „za oponu dějin“ a poskytují informace ze soukromí čelních představitelů dané epochy. Rovněž jsou cenných zdrojem informací o životě

³⁶ Stěžejní část korpusu sledované korespondence přitom byla shromážděna v letech 2004 – 2009 v rámci projektu pro Institut slavistiky univerzity v Jeně vedeného paní prof. Jiřinou van Leeuwen-Turnovcovou. Projekt se soustředil na projevy spisovnosti v české korespondenci 19. století. Můj současný badatelský zájem je trochu jiný; je zaměřen především na analýzu korespondence po formální i obsahové stránce v rámci poznávání kultury a každodennosti prostředí jejich pisatelů.

³⁷ SOKA HB, f. Jan Hulakovský, rodinná korespondence.

³⁸ Uchovaly se jako součást osobního fondu Karla Havlíčka Borovského v Literárním archivu Památníku národního písemnictví.

³⁹ Literární archiv Památníku národního písemnictví (LA PNP), f. Václav Hanka, korespondence přijatá, korespondence rodinná.

⁴⁰ RM VP, f. Alois Vojtěch Šembera, korespondence. RM VM, f. rodina Šemberova, korespondence. RM VM, f. Zdenka Šemberová, korespondence.

⁴¹ RM VM, f. rodina Škorpilova, korespondence. RM VM, sbírka Literární korespondence, inv. č. 3918-4653.

⁴² RM VM, f. rodina Jirečkova, k. 25, rodinná korespondence. Dopisy Veroniky a Josefa Jirečkových synům Josefu a Hermegildu Jirečkovi. RM VM, sbírka Literární korespondence, inv. č. 3374-3388, 3602-3638, 3809-3899, 4548-4557.

⁴³ Uchovaly se jako součást osobního fondu Aloise Vojtěcha Šembery v Regionálním muzeu ve Vysokém Mýtě.

⁴⁴ Srov. mj. VON GREYERZ, Kaspar. Ego-documents: the Last Word? In *German History*, 2010, roč. 28, č. 3, s. 273-282. SCHULZE, Winfried (ed.). *Ego-Dokumente. Annäherung an den Menschen in nder Geschichte*, Berlin, 1996. BAASNER, Rainer. *Briefkultur im 19. Jahrhundert*. Tübingen, 1999. SCHAFFER, Hannelore. Glück und Ende des privaten Briefes. In BEYRER, Klaus – TÄUBRICH, Hans-Christian (edd.). *Der Brief. Eine Kulturgeschichte der schriftlichen Kommunikation*. Heidelberg, 1996, s. 34-45. CHARTIER, Roger. Introduction: An Ordinary Kind of Writing. In CHARTIER, Roger – BOUREAU, Alain – DAUPHIN, Cécile. *Correspondence. Models of Letter-Writing from the Middle Age to the Nineteenth Century*. Oxford, 1997, s. 1-23. VELLUSIG, Robert. *Schriftliche Gespräche. Briefkultur im 18. Jahrhundert*. Wien – Köln – Weimar, 2000, s. 21-24. ANDEREGG, Johannes. *Schreibe mir oft! Zum Medium Brief zwischen 1750 und 1830*. Göttingen, 2001. HLADKÁ, Zdenka (ed.). *Soukromá korespondence jako lingvistický pramen*. Brno, 2013; HLADKÁ, Zdenka (ed.). *Čeština v současné soukromé korespondenci: dopisy, e-mail, sms*. Brno, 2005.

prostých lidí, kteří na první pohled nijak neovlivnili chod dějin, ale přesto vždy tvořili jejich nedílnou součást. Charakterizovat dopis není jednoduché. Jedním z jeho typických rysů je totiž jeho nejednoznačnost: Stojí na pomezí dialogu a monologu, psanosti a mluvenosti.⁴⁵ Lze ho považovat za protoliterární útvar, mnohdy dokonce dosahuje literárních kvalit (na zmínku stojí např. korespondence Boženy Němcové).⁴⁶ Mnohdy se stal inspirací pro literární díla, případně jim poskytl svou formu a dal vzniknout dopisovému románu.⁴⁷ Nejčastěji se ale v souvislosti s dopisy hovoří o funkčním epistolárním stylu, čímž se označuje nejběžnější typ stylu dopisů, tj. těch určených ke každodenní písemné komunikaci.⁴⁸ Objektem zkoumání pak může být dopis jako jednotlivost, případně častěji celý soubor korespondence, který mnohem lépe zprostředkovává každodenní život pisatele, adresáta a jejich okolí.

Dopis v řemeslnickém prostředí vznikl jako rukou psaný dokument, který jeho pisatel/ka vždy psala bez vytváření předchozího konceptu. Jen ojediněle, v případě písemné komunikace směřující k oficiálním místům (úřadům či významným osobám) lze doložit, že vzniku dopisu předcházela důkladná příprava v podobě konceptu.⁴⁹ Nejčastěji dochovaným typem dopisů jsou ovšem soukromé rodinné dopisy, a ty vznikaly primárně jako nástroj komunikace, tj. měly zprostředkovat sdělení od pisatele směrem k adresátovi. Na rozdíl od vyšších vrstev, kde dopis obvykle představoval i prostor k pěstování kultivovaného vyjadřování, tak u řemeslníků je jeho role komunikačního média primární. Každý jednotlivý dopis obsahuje osobní vyjádření, které reprezentuje jedinečnost myšlení a názorů pisatele. Tím se stává cenným historickým dokumentem. Při jeho čtení můžeme poznat způsob myšlení a vyjadřování pisatele a zároveň se dozvědět řadu údajů o něm, jeho rodině, každodenním životě, okolí i sociálním prostředí. Text ovšem přináší informace nejenom ve svém obsahu, ale také svou vnější podobou, neboť pravopis, formulační dovednosti a jazyk vypovídají mnohé o znalostech jejich pisatelů.

Obsahová analýza dopisů

Jedním ze zajímavých příkladů edukace řemeslnické dcery je osud Františky Brychtové zachycený v soukromé korespondenci rodiny Brychtových a Šemberových. Františka se narodila 8. února 1821 ve Vysokém Mýtě v rodině mlynáře Vojtěcha Brychty.⁵⁰ Šlo o vnučku Františka Šembery, jehož nekrolog byl zmiňován dříve. Františka začala chodit do školy v rodném Vysokém Mýtě, ale už

⁴⁵ SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, Lucie. Předmluva I. In SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, Lucie – ADAM, Robert – JANÁČKOVÁ, Jaroslava a kol. (eds.). Božena Němcová. Korespondence III: 1857 – 1858. Praha, 2006, s. 8.

⁴⁶ SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, Lucie – JANÁČKOVÁ, Jaroslava – ADAM, Robert a kol. (eds.). Božena Němcová. Korespondence I-IV. Praha, 2003 – 2007.

⁴⁷ HOFFMANOVÁ, Jana – HOFFMAN, Bohuslav. Dialogické interpretace. Praha 2015.

⁴⁸ Tamtéž, s. 15.

⁴⁹ RM VM, f. Alois Vojtěch Šembera, k. „dodatky č. 2“, bez inv. č. Písemnosti Františka Jana Šembery.

⁵⁰ Státní oblastní archiv (dále jen SOA) Zámorsk, matrika narozených Vysoké Mýto 1816 – 1826, sign. 2285, folium (dále jen fol.) 214.

v osmi letech strávila několik měsíců u svého strýce Františka Šembery, katolického kněze, který v té době působil ve východočeských Černíkovcích. Dívka zde chodila do školy. Na její výchovu měla kromě strýce faráře výrazný vliv i farní hospodyně. Ta ji měla na starosti a zaměstnávala ji drobnými pracemi, aby se něco nového naučila.⁵¹

Přítomnost rozpustilé dívky ovšem do jisté míry narušovala jinak poklidnou atmosféru farní domácnosti a strýc musel řešit celou řadu problémů, které na začátku vůbec nepředpokládal. Rozčarování zklamaného faráře výstižně ilustruje dopis, který napsal bratrovi 2. května 1829 (uveden český překlad latinského textu):⁵² „Špatná cesta, nedostatek volného času a zčásti také moje záležitosti mi brání odvézt nezdárnou dceru Brychtovou. Čím déle její pobyt trvá, tím hůř se chová. Nedávno byl ve skleníku [...] v zahradě můj mladší společník Dušánek. Naklonil se k práci na záhoně, nezdárnice [...] šla pokradmu k němu, vlepila mu pusou a pak rychle utekla. Spadla na zem [...], v důsledku čehož nejen že shodila a rozbila některé květináče, ale také se obnažila a mého společníka uvedla do rozpaků, a mě ještě více. Pevně a jistě jsem rozhodnut, že ji v příštím týdnu odvezu.“⁵³

V jiných dopisech příbuzným si stěžuje na její vybíravost v jídle, nevhodné chování ve škole a někdy i na to, že zapomíná poděkovat. Nejvíce stížností ovšem bylo způsobeno nečekaně nápaditou invencí malé dívky, se kterou si nevěděl strýc rady. Proto ji několik týdnů po napsání uvedeného dopisu opravdu dovezl zpět k rodině do Vysokého Mýta. Přesto se rozhodl později pozvat do své domácnosti další dceru své sestry, s níž už měl lepší zkušenosti.

Bez ohledu na jeho osobní zkušenost ovšem tento příklad ukazuje to, na co jsem pravidelně narážela v korespondenci řemeslnických rodin: Při výchově dětí byly využívány příbuzenské vazby. Rodina se zde jednoznačně ukazuje jako síť vzájemně spolupracujících členů, které vázalo nejenom příbuzenství a podíl na rodinném majetku, ale i (z toho vyplývající?) nutnost vzájemné pomoci v potřebných záležitostech. A starost o výchovu dětí k nim rozhodně patřila.⁵⁴

Podobný příklad vidíme u rodiny Hankových. Její nejznámější člen Václav Hanka, který se „proslavil“ v souvislosti s falzy tzv. Rukopisů královédvorského a Rukopisu zelenohorského, dosáhl díky vzdělání sociálního vzestupu. Usadil se v Praze, kde od roku 1819 pracoval v nově vzniklém Vlastenském muzeu (dnešní Národní muzeum). Možná právě proto, že jeho manželství zůstalo bezdětné,

⁵¹ RM VM, f. Alois Vojtěch Šembera, k. 12, inv. č. 951-974. Dopisy Františka Šembery bratru Aloisi Vojtěchovi. RM VM, f. Alois Vojtěch Šembera, k. 13, inv. č. 1224-1495. Dopisy Františky Brychtové bratru Aloisi Vojtěchu Šemberovi; tamtéž, k. dodatky č. 2, bez inv. č.. Dopisy Františka Šembery bratrům Josefu a Aloisi Vojtěchu Šemberovým.

⁵² Za korekturu překladu velmi děkuji kolegyni Mgr. Haně Stoklasové, PhD. z Ústavu historických věd Fakulty filozofické Univerzity Pardubice.

⁵³ RM VM, f. Alois Vojtěch Šembera, k. dodatky č. 2, bez inv. č. Dopis Františka Šembery bratrům Josefu a Aloisi Vojtěchu Šemberovým z 2. května 1829.

⁵⁴ RM VM, f. Alois Vojtěch Šembera, k. 12, inv. č. 951-974. Dopisy Františka Šembery bratru Aloisi Vojtěchu Šemberovi. RM VM, f. Alois Vojtěch Šembera, k. 13, inv. č. 1224-1495. Dopisy Františky Brychtové bratru Aloisi Vojtěchu Šemberovi. RM VM, f. Alois Vojtěch Šembera, k. 12, inv. č. 986-1208. Dopisy Josefa Šembery bratru Aloisi Vojtěchu Šemberovi.

se živě zajímal o osudy svých synovců a neteří, které hostil ve své domácnosti.⁵⁵ Skutečnost, že se usadil v hlavním městě, znamenala vítanou příležitost pro jejich vzdělání. Dlouhou dobu u něho pobýval František Karel, syn jeho bratra Františka, který v té době hospodařil v Medlešicích na Pardubicku. Starost o jeho vzdělání byla tématem rodinné korespondence několik let.⁵⁶ Trochu méně pozornosti bylo v písemné komunikaci věnováno pobytu a výchově jeho mladší sestry Barbory narozené 7. října 1817.⁵⁷ V Praze pobývala někdy kolem poloviny 20. let. Splnilo se tak její velké přání podívat se do hlavního města a pobývat v pohostinné domácnosti svého strýce a tety. „*Ona již se dobře učí a německy se umí modlit Otčenáš a Zdravas Maria, Věřím v Boha*, napsal o ní její dědeček Václav Hanka starší v roce 1823,⁵⁸ tj. v době, kdy se domlouval její odjezd do Prahy. Její pobyt byl nicméně kratší než v případě Františka Karla, rovněž obsah edukace byl zcela jiný – dívka měla poznat ženské domácí práce v jiném prostředí a osvojit si je, a také obsah školních znalostí byl zřejmě menší. Rodičům však velmi záleželo na tom, aby se naučila německy.⁵⁹

Rovněž dcery havlíčkobrodského ševce Matěje Hulakovského a jeho manželky Anny strávily část dospívání u příbuzných nebo v jiných hostitelských rodinách. Z jejich čtrnácti dětí se dospělosti dožili čtyři dcery a dva synové. Starší František se vyučil kupcem, mladší Jan vystudoval a pracoval několik let v pražském Vlastenském (dnešním Národním) muzeu a posléze v Guberniálním archivu tamtéž.⁶⁰ Získání zkušeností z chodu jiné řemeslné domácnosti považovaly oba rodiče u svých dcer za velmi důležité, stejně jako elementární školní znalosti a rovněž jistou zběhlost v německém jazyce. Bohužel o rozsahu a konkrétním místě pobytu dochovaná korespondence nic bližšího nevyovídá (není dochována žádná z předmětné doby).⁶¹

Podobný zájem o vzdělání dcer panoval i v početné rodině vysokomýtského kováře Josefa Jirečka a jeho manželky Anny. Dva ze tří synů, kteří se dožili dospělosti, dosáhli díky akademickému vzdělání sociálního vzestupu. Nejmladší Emanuel pokračoval v řemeslu svého otce a stal se kovářem (zároveň působil jako uznávaný zvěrolékař-samouk). Dcery zůstaly v manželství s řemeslníky součástí původní vrstvy.⁶² Sociální stagnace platila i pro nejmladší dceru Josefu, která od svých deseti let pobývala v rodinách starších sester a podílela se na pra-

⁵⁵ SRŠEŇ, Lubomír. Příspěvky k poznání osobnosti Václava Hanky. In Sborník Národního muzea v Praze, řada A – Historie, 2009, roč. 63, č. 1, s. 1-48. SOJKA, Jan Erazim. Naši mužové. Biografie a charakteristiky mužů slovanských. Praha, 1862, s. 70.

⁵⁶ LA PNP, f. Václav Hanka, korespondence přijatá, korespondence rodinná.

⁵⁷ SOA Zámorsk, sbírka matrik, matrika narozených Mikulovice 1805 – 1824, sign. 1458, fol. 147.

⁵⁸ LA PNP, f. Václav Hanka, korespondence přijatá, korespondence rodinná. Dopis Václava Hanky dceři Marii Magdaleně Hankové, 1823.

⁵⁹ LA PNP, f. Václav Hanka, korespondence přijatá, korespondence rodinná. Dopis Václava Hanky dceři Marii Magdaleně Hankové, 1823. LA PNP, f. Václav Hanka, korespondence přijatá, korespondence rodinná. Dopisy Františka Hanky bratrovi Václavu Hankovi.

⁶⁰ PROKEŠ, Jaroslav. Jan Hulakovský, archivář Pražského guberniálního archivu. In Sborník Archivu Ministerstva vnitra, 1938, s. 35-62.

⁶¹ SOKA HB, osobní fond Jan Hulakovský, rodinná korespondence.

⁶² PÁTA, Josef. Vzájemná korespondence J. Konstantina Jirečka a Hermegilda Jirečka. Praha, 1947. ŠÁMAL, Martin (ed.). Krásný život žili, krásnou práci konali... Vysoké Mýto, 2006.

cích v domácnosti a hospodářství. Nikdy se neprovdala a zůstala oblíbenou tetičkou Josefkou, jež pomáhala s výchovou svých synovců a neteří.⁶³

Podrobnější informace existují o edukaci matky Karla Havlíčka Borovského, Josefy rozené Dvořákové. Narodila se jako čtvrté dítě sládka a sedláka v Horní Cerekvi na Pelhřimovsku Jana Dvořáka a jeho manželky Rosalie. Primární vzdělání získala v rodném městečku. Někdy později lze předpokládat pobyt v německém prostředí, jelikož prokazatelně disponovala slušnými znalostmi tohoto jazyka. Kolem roku 1815 pobývala v Počátkách u příbuzných a později pracovala jako chůva. Část dospívání a rané fáze dospělosti tedy prokazatelně pobývala mimo domov rozšiřováním zkušeností a rovněž za účelem výdělků.⁶⁴ Rodinná korespondence se zmiňuje rovněž o její blíže nezjištěné příbuzné, která někdy v té době rovněž trávila čas mimo domácnost svých rodičů. Josefa ji chtěla ji při návratu vzít domů, ale matka jí to s ohledem na špatné hmotné poměry rozmlouvala: „*neber [jí] domů, až se německy naučí, [...] nemazli se s ní. Já ji nemůžu mít. My nemáme šití, ani co příst.*“⁶⁵

Přístup, který znala Josefa ze své rodiny, uplatňovala i u svých dětí. V manželství s obchodníkem Matějem Havlíčkem porodila osm dětí, na živu zůstali tři synové (druhorozený Karel Havlíček se proslavil jako spisovatel a používal přízvisko Borovský) a dcera Johana.⁶⁶ O její výchově se rodinná korespondence zmiňuje poměrně obšírně. V roce 1844, když jí bylo dvanáct let, jí rodiče svěřily blíže nezjištěné německé rodině (lze se jen domýšlet, že šlo o rodinu z Jihlavy, neboť blízkost tohoto německojazyčného města byla pro podobné pobyty dětí z Německého Brodu hojně využívána). Možná tam odešla už o rok dříve. Nicméně na jaře roku 1844 psal Matěj Havlíček dceři a nabádal jí k tomu, aby svůj pobyt využila ke svému prospěchu a naučila se pokud možno co nejvíc.

Dívce se stýskalo, pobyt v cizím a zároveň cizojazyčném prostředí jí evidentně nebyl příjemný. Ve dvou zachovaných dopisech, které napsal Matěj Havlíček dceři na konci zimy roku 1844,⁶⁷ jí nabádá k poslušnosti vůči paní domu, kterou v dopisech nazývá „*Deine gute Frau*“, tj. „*Tvoje dobrá paní*“. Matka a hospodyně z hostitelské rodiny byla pro Johanu hlavní ženskou autoritou, měla za ní zodpovědnost a na jejích bedrech ležela starost o dívčino vzdělání, dovednostní edukaci a morální bezúhonnost. Matěj Havlíček dceru v dopisech vybízí, aby se s ní ve všem radila a projevovala jí náležitou úctu. Pobyt v cizím prostředí a získávání zkušeností zmiňuje jako přirozenou součást dospívání. Zůstat doma vnímá naopak jako nežádoucí: „*[...] takové lidi, kteří svá nejlepší léta stráví u rodičů, nazýváme*

⁶³ PÁTA, Vzájemná korespondence. ŠÁMAL, Krásný život. RM VM, sbírka Literární korespondence, inv. č. 4636. RM VM, sbírka Literární korespondence, inv. č. 2110.

⁶⁴ BROTANEK, Jiří Karel. Deset generací Havlíčkovských. Havlíčkův Brod, 1946, s. 63-64.

⁶⁵ LA PNP, f. Karel Havlíček Borovský, korespondence rodinná. Nedatovaný dopis Rosálie Dvořákové dceři Josefě Dvořákové.

⁶⁶ SOA Zámorsk, sbírka matrik, matrika narozených Havlíčkova Borová 1821 – 1837, sign. 593, fol. 2, 9, 22, 30, 38, 49. SOA Zámorsk, sbírka matrik, matrika zemřelých Havlíčkova Borová 1808 – 1846, sign. 608, s. 33, 49, 50. SOA Zámorsk, sbírka matrik, matrika narozených Havlíčkův Brod 1819 – 1843, sign. 2327, fol. 274. SOA Zámorsk, sbírka matrik, matrika zemřelých Havlíčkův Brod 1777 – 1843, sign. 2332, fol. 233.

⁶⁷ LA PNP, f. Karel Havlíček Borovský, korespondence rodinná, dopisy M. Havlíčka J. Havlíčkové (Pujmannové).

my, vlastenci neb Čechové, peciválky. Takoví nemají pro nikoho žádnou hodnotu, i jsou sami sobě nepříjemní, když litují toho, co už není možné spravit.“⁶⁸ Otec vysvětloval dceři důležitost životní fáze, ve které se nacházela, i důležitost rozšiřování zkušeností a dovedností. Rovněž jí nabádal k pokoře a vděku, že má možnost učit se a zdokonalovat své schopnosti: „Mysli proto denně na všemohoucího Boha, že dal Tvým rodičům prostředky a takový rádný a dobrý dům a nemysli na nic jiného než na to, co je Ti uloženo.“⁶⁹

Silně mentorující ráz obou dochovaných dopisů je vcelku logický, vzhledem k okolnostem vzniku. Je to patrné i ze snahy vysvětlit dceři, aby svůj pobyt co nejvíce zužitkovala: „Tvou povinností není zahálet, ale naučit se tolik, kolik bude jen možné, abys nebyla lidstvou na obtíž, ale užitečná. Mysli na to, že to chtějí Tvoji rodiče, že je to stojí těžce a poctivě vydělané peníze. Bůh by se hněval a Ty by sis musela celý život vyčítat, že jsi zarmoutila své rodiče a je i sebe samu svévolně obrala.“⁷⁰ Snad s dcerou i soucítil a byl si vědom toho, jak těžké je pro ni odloučení od vlastní rodiny. Dívčin smutek se proto snažil zlehčit vtípem: „A protože nejsi nerozumné stvoření jako ten špaček, zjistíš už brzy svůj omyl a to, co se Ti nyní zdá tak těžké, ráda překonáš. Tvůj otec, od kterého jsi nikdy neslyšela jedinou lež, Ti za to ručí, že Ti to později bude vítané.“⁷¹

Johana odešla do hostitelské rodiny ještě před dovršením svých dvanácti let. Vztahovala se na ni tedy nadále všeobecná vzdělávací povinnost. Lze tedy vyslovit hypotézu, že v novém prostředí navštěvovala školu. Nepřítomnost ve školní lavici by však i pro dítě jejího věku rovněž nebyla zcela neobvyklá. Dívky jejího věku často navštěvovali školu nepravidelně, nebo dokonce již trvale absentovaly. Oba dopisy Matěje Havlíčka dokládají, že přikládal vzdělání své dcery význam, který byl v řemeslnickém prostředí obvyklý.

Zajímavou výpovědní hodnotu má rovněž jazyk obou dochovaných dopisů. Matěj Havlíček je napsal německy, přestože se v rodině mluvilo česky. Pro korespondenci v řemeslnickém prostředí platilo, že je především komunikačním médiem, tj. hlavním účelem bylo sdělit informaci, něco zařídit a udržovat kontakt s nepřítomnou osobou. Dopisy Matěje Havlíčka dceři jsou důkazem, že to neplatilo absolutně. Korespondence s dcerou měla být prostorem, kde měla dívka projevit své nově nabyté znalosti němčiny, aby ukázala, že prostředky vynaložené na její vzdělání se vyplatily. Dalším důvodem byla ohleduplnost vůči hostitelské rodině a respektování skutečnosti, že korespondence mladé dívky podléhá v souladu s dobovými konvencemi dozoru starší autority, v tomto případě matky, případně otci z této rodiny.

⁶⁸ LA PNP, f. Karel Havlíček Borovský, korespondence rodinná. Matěj Havlíček dceři Johaně Havlíčkové(Pujmannové). Pozn.: překlad (z německého originálu) autorka článku.

⁶⁹ Tamtéž. Pozn.: překlad (z německého originálu) autorka článku.

⁷⁰ Tamtéž. Pozn.: překlad (z německého originálu) autorka článku.

⁷¹ Tamtéž. Pozn.: překlad (z německého originálu) autorka článku.

Analýza formální stránky textu

Pokud porovnáme dopisy, které psaly manželky a dcery řemeslníků, s dopisy, které vytvořily šlechtičny a ženy z vyšších vrstev obecně,⁷² narazíme samozřejmě na předpokládané rozdíly v kvalitě. Zřetelné je to už ve formulacích: Zatímco ženy z „lepších rodin“ používaly vysoce kultivovaný styl s dlouhými souvětími, tak jejich současnice z řad řemeslnictva psaly podstatně jednodušeji. A pak je tu samozřejmě rozdíl jazykový – ve vyšších vrstvách byla běžná písemná komunikace v několika jazycích. Řemeslnické ženy psaly více či méně kvalitně česky, jako cizí jazyk znaly nanejvýš němčinu, a to spíše jen v ústní podobě.

Formální náležitosti

Jak známo, dopis je charakteristický řadou atributů. Stejně jako dnes i korespondenční příručky vydané na sklonku 18. a v první polovině 19. století vyžadovaly, aby autor/ka nejprve patřičným způsobem oslovila adresáta. Konkrétní podoba byla závislá na vztahu pisatele a adresáta a jejich sociálních pozicích. Publikace jednoznačně stanovovaly nutnost uvést úvodní zdvořilostní formulace a na závěr dopisu se vhodným způsobem rozloučit. Co se týče datace a lokace, ty u dopisů neúředního, tj. osobního rázu korespondenční příručky na přelomu 18. a 19. století ještě nevyžadovaly. Publikace Prokopa Šedivého, přeložená z německého originálu, neobsahuje tento požadavek ani ve vzorech dopisů, ani v obecném pojednání, kde je čtenářům vysvětleno, jak má dopis vypadat a být napsán.⁷³ Rovněž pozdější, rozšířené vydání tohoto díla, které k tisku připravil Jan Javornický, explicitně nepožaduje, aby pisatel do soukromého dopisu uváděl místo a datum jeho vzniku.⁷⁴ Pouze u úřední korespondence a rovněž u dokumentů právního, účetního či hospodářského charakteru autoři uvádějí dataci a lokaci

⁷² Srov. NURMI, Arja – PALANDER-COLLIN, Minna. Letters as a Text Type: Interaction in Writing. In DOSENSA, Marina – TIEKEN-BOON VAN OSTADE, Ingrid (eds.). Studies in Late Modern English Correspondence: Methodology and Data. Bern, 2008, s. 21-50. VELLUSIG, Schriftliche Gespräche, s. 21-24; SCHAFFER, Hannelore. Glück und Ende des privaten Briefes. In BEYRER, Klaus – TÄUBRICH, Hans-Christian (eds.). Der Brief. Eine Kulturgeschichte der schriftlichen Kommunikation. Heidelberg, 1996, s. 34-45. CHARTIER, Introduction: An Ordinary Kind of Writing. ANDEREGG, Schreibe mir oft. HÄMMERLE, Christa – SAURER, Edith. Briefkulturen und ihr Geschlecht: Zur Geschichte der privaten Korrespondenz vom 16. Jahrhundert bis heute. Wien; Köln; Weimar 2003.

⁷³ ŠEDIVÝ, Prokop Dokonalý jednatel, aneb Zemský advokát obsahující v sobě některé formule obyčejných a potřebných listů jako jsou popsání podezřelých a prchlých osob, veřejné zprávy, průvodní listové, vysvědčení atd. Pak následuje: Skladatel českých psaní, aneb Rozliční listů vzorové na všechny skoro předměty v lidském jednání se hodící, k nimž připojen jest také titulář stavu duchovního i světského jak v českém, tak i v německém jazyku. Díl druhý. Praha, 1804, s. 11-13 a 14-140.

⁷⁴ JAVORNICKÝ, Jan. Dokonalý jednatel aneb Zemský advokát obsahující některé obyčejných a potřebných listů formuláře aneb způsoby, jakož jsou popsání podezřelých osob, veřejné zprávy, průvodní listové, vysvědčení atd. Potom následuje Skladatel českých psaní, aneb rozličných listů vzorové na všechny skoro předměty v jednání lidském se namítající. Ku konci jest přiložen nejnovější titulář stavu světského a duchovního v českém, německém a francouzském jazyku. Díl druhý, Praha, 1820.

jako nezbytný atribut, a to jak ve všech vzorech těchto písemností, tak v obecném pojednání.⁷⁵

V učebnicích je požadavek na takovou formální úpravu dopisů obsažen až ve Filčíkově *Písemnostech pro nejoutlejší mládež* z roku 1831, kde je explicitně uvedeno: „*Psaní jest rozmlouvání s osobou nepřítomnou. Jeho podstatné částky jsou: 1) název [rozuměj: oslovení], 2) obsah, 3) datum a podpis, 4) obálka, 5) nápis, 6) pečetění.*“⁷⁶ V množství příkladů, které uvedl ve svém díle je tento požadavek striktně dodržován.

Bohužel není přesně možné stanovit kvalitu školní výuky u jednotlivých pisatelek zkoumaného korpusu dopisů. Jejich přítomnost ve školních lavicích jednoznačně dokládá skutečnost, že byly nejen nejenom gramotné, ale dosáhly potřebné úrovně znalostí, které jim umožňovaly samostatně vytvářet text. V případě Marie Magdaleny Hankové, dcery řezníka z Hoříněvsi narozené 14. července 1786,⁷⁷ víme, že chodila do místní dvoutřídní triviální školy. Jak důsledně ji navštěvovala a jaký měla prospěch v průběhu šesti let 1792–1798, kdy se na ni vztahovala všeobecná vzdělávací povinnost, ovšem nevíme.⁷⁸ Z její korespondence se zachovaly dopisy bratru Václavu Hankovi, které mu napsala v průběhu druhé a třetí dekády 19. století.⁷⁹ Jsou charakteristické velkou spontánností, na druhou stranu jim ovšem nelze upřít výraznou invenci a formulační obratnost. Dopisy ukazují, že Marie Magdalena Hanková psala s rozmyslem a snahou vytvořit celistvý a jasně srozumitelný text:

*„Nejmilejší bratře,
vědomost ti dám, že [j]sem v Kolíně list od tebe obdržela. Ještě dost dobře [j]sem se do Medlešic dostala. Žaludek ale pořad bolel. Jak sem tam přišla, tatínek již tam nebyl. [Do] Hořeňo[v]si tuze nemocný dovezený byl. Ja[k] pak sem uslyšela, zrovna sem tam běžela. On zase Bohu chvála, zdravější byl. Byla sem tam čásek a zase sem musela jít do Medlešic na žně. [K]dyž sem tam zas přišla, švagrová mne poděšně dala začít, že se mnou nebude, bylo toho moc tuze. Já sem řekla, že já tu nechci bejt, že já čekám na koně a peníze, ze at' mi to dá a že já hned pryč chci bejt. Franc řek, že dokonce ne, já mam byt objednaný [v] Kolíně 50 padesát zlatých z něho dát a vysvobození o[d]taď. Nechce dát*

⁷⁵ TANDLER, Josef. Dokonalý jednatel aneb Zemský advokát, kterýžto učí všecky v lidském živobytí potřebné spisy, totiž prosby proupamatování, úmluvy, zápisy, rukojemství, odstoupení, kvitance, vysvědčení, plnomocenství, kšafty, uvolení, svědectví, zprávy, oznámení, vejtahy atd., díl první. Praha, 1794. JAVORNICKÝ, Jan. Dokonalý jednatel aneb Zemský advokát všem spisům v lidské společnosti potřebným, jakož jsou písemné žádosti, proupamatování, smlouvy, zápisy, rukojemství, odstoupení, kvitancí, vysvědčení, plnomocenství, kšafty, uvolení, svědectví, zprávy, oznámení, instrumenty, vejtahy, listy vyrovnávací, listy zmrtvení, veřejná založení, inventáře, ponaučení o dědictví a odkazu atd. dle pozůstavajících cis. král. nařízení, díl první. Praha, 1820.

⁷⁶ FILČÍK, Písemnosti, s. 31.

⁷⁷ SOA Zámorsk, sbírka matrik, matrika narozených Hoříněves 1774 – 1799, sign. 49-3, fol. 57.

⁷⁸ SOKA Hradec Králové, f. Farní úřad církve katolické Hoříněves, inv. č. 74, kart. 4. Tabelle über die Beschaffenheit und Umstände der Horženiowessr Trivialschule für Sommerkurs A° 1788; tamtéž, Tabelle zu den Summarischen Schul- Ausweiß, der dem halbjährigen besondern Ausweiß anzuhängen ist, für den Sommerkurs 1797.

⁷⁹ LA PNP, f. Václav Hanka, korespondence přijatá, korespondence rodinná. Dopisy Marie Magdaleny Hankové Václavu Hankovi.

koně, pro práci že nemá kdy, všechno mně těžko při[j]de. Posílám ti 3 lokte plátna, 5 párů punčoch a peří, ale ještě nevím, [kdo] to ve[z]me. [...]. Pozdravuj všechny na stokrát, tuze pospíchám, Pánu Bohu vás poroučím

Majdalena Hankova

*psáno po nanebevzetí Panny Marie*⁸⁰

Citát uvedený formou transkripce s pouze základními ortografickými úpravami⁸¹ demonstruje styl, formulační dovednosti a znalosti autorky. Je typický v tom, že obsahuje úvodní oslovení, závěrečné rozloučení a podpis. To byly atributy, které pisatelky z řemeslnického prostředí, až na drobné výjimky, trvale dodržovaly. Marie Magdalena Hanková uvádí navíc i dataci (byť bez udání letopočtu a navíc tradiční formou odkazu na křesťanský svátek). Ze čtrnácti jejích dochovaných dopisů, jsou datovány pouze tři. Vždy je ovšem napsán jen odkaz na den vzniku, letopočet chybí. Lokaci pisatelka trvale neuvádí.

Pro dopisy žen z řemeslnického prostředí platí, že datace se běžně nevyskytuje, pokud byly napsány evidentně ve spěchu. V takovém případě šlo obvykle o krátký vzkaz, který byl buď přiložen do dopisu jiné osoby, nebo do balíku s šatstvem či jídlem, který žena poslala svému synovi, resp. bratrovi do místa, kde studoval, byl v učení, nebo začínal svoji profesní dráhu.⁸² V dopisech, pro jejichž napsání měly ženy více prostoru, datace obvykle nechybí a často se objevuje i lokace. To je pozoruhodné, uvědomíme-li si, že jak korespondenční příručky, tak i učebnice slohu do roku 1831⁸³ je pro osobní korespondenci nepožadovaly a soustřeďovaly se pouze na snahu vysvětlit čtenářům, resp. žákům, jak srozumitelně

⁸⁰ LA PNP, f. Václav Hanka, korespondence přijatá, korespondence rodinná. Dopisy Marie Magdaleny Hankové Václavu Hankovi.

⁸¹ Ediční poznámka – viz poznámka č 27.

⁸² RM VM, f. Alois Vojtěch Šembera, karton „dodatky č. 1“. Dva dopisy Doroty Šemberové. RM VM, f. Alois Vojtěch Šembera, k. 13, inv. č. 1224-1495. Dopisy Františky Brychtové. RM VM, f. rodina Jirečková, karton č. 25, rodinná korespondence. Dopisy Veroniky a Josefa Jirečkových synům Josefu a Hermegildu Jirečkovi. RM VM, sbírka Literární korespondence, inv. č. 3360. Dopis Veroniky Jirečkové synu Josefu Jirečkovi. RM VM, f. rodina Škorpilova, korespondence. RM VM, sbírka Literární korespondence, inv. č. 3918-4653. Dopisy rodiny Škorpilových. SOkA HB, f. Jan Hulakovský, k. 6, inv. č. 335-479. Dopisy Anny Hulakovské synovi Janu Hulakovskému. SOkA HB, f. Jan Hulakovský, k. 6, inv. č. 236-242 a k. 7, inv. č. 217-233 a 254. Dopisy Barbory Hauserové, roz. Hulakovské bratru Janu Hulakovskému. SOkA HB, f. Jan Hulakovský, karton č. 6, inv. č. 234-235, 253, 255, 324, 329, 337, 338. Dopisy Agnes Dvořákové, rozené Hulakovské bratru Janu Hulakovskému. SOkA HB, f. Jan Hulakovský, karton č. 6, inv. č. 195-233 a 256-322. Dopisy Ludmily Vodičkové, roz. Hulakovské bratru Janu Hulakovskému. LA PNP, f. Václav Hanka, korespondence přijatá, korespondence rodinná. LA PNP, f. Karel Havlíček Borovský, korespondence rodinná, Rosalie Dvořáková dceři Josefě Dvořákové, provdané Havlíčkové.

Pozn. Ve zkoumaném korpusu osobní korespondence se posílání takového proviantu nejčastěji objevuje v situaci, kdy syn studoval v Praze, resp. v době kdy studium dokončil a působil např. jako praktikant bez dostatečné finanční odměny. Dopisy s tímto obsahovým zaměřením můžeme předpokládat i u synů, kteří byli v učení nebo na tovaryšském místě. Takové se však bohužel nedochovaly. Korespondenci z řemeslnického prostředí, totiž nalézáme jen velmi zřídka, obvykle v rámci pozůstalosti společensky, politicky či jinak exponovaného muže, který díky vzdělání dosáhl společenského vzestupu, ale pocházel z řemeslnického prostředí, ale.

⁸³ ŠEDIVÝ, Dokonalý jednatel [...], díl druhý. JAVORNICKÝ Dokonalý jednatel [...], díl druhý. KLIČKA, Krátké uvedení. FILCÍK, Písemnosti.

zformulovat své myšlenky do písemné podoby, a zároveň jim představit dopis v jeho formální podobě s pouze základními atributy (oslovení, sdělení, rozloučení a podpis). Je zřejmé, že epistolární praxe v řemeslnickém prostředí měla vlastní inspirační zdroje, které byly na vyšší úrovni, než to, co požadovali autoři publikací.

Velmi vyspělé znalosti formální úpravy dopisů lze najít u Anny Hulakovské. V korpusu pramenů (dochovalo se celkem 138 dopisů synovi z let 1824–1843)⁸⁴ vystupuje jako vdova, která se stará o nejmladšího syna studujícího v Praze a dvě ještě neprovdané dcery, zatímco starší děti (dvě dcery a syn) jsou už zaopatřené.⁸⁵ Narodila se 16. dubna 1764 jako dcera ševce Pavla Franckého v Německém (dnes Havlíčkově) Brodě.⁸⁶ Kvalitní formulační dovednosti svědčí o slušné školní docházce a korespondence nás rovněž informuje o jejím kladném vztahu k literatuře.⁸⁷ Vdávala se jako dvacetiletá, v roce 1785 se jejím mužem stal německobrodský švec Matěj Hulakovský,⁸⁸ a tak v rodném městě zůstala.

Anna, obvykle na začátku dopisu, nejprve napsala „v Německým Brodě“ a uvedla dataci, a to nikoli odkazem na křesťanský svátek, ale úřední datací uvedením čísla dne, názvu měsíce a roku. Její většinou pečlivě upravené dopisy s textem přehledně členěným do odstavců a čitelným textem tak vypadají ještě úhledněji.

Dopisy Anniných dcer Ludmily (* 1788),⁸⁹ Agnes (* 1794)⁹⁰ a Barbory (* 1804)⁹¹ sice tak pečlivě upravené nejsou, ale jejich formální úprava svědčí o tom, že jednoznačně věděly, jak se mají psát. Obvykle uvedly i lokaci a dataci; oslovení adresáta, rozloučení a podpis jsou samozřejmostí. Většina jejich dochovaných dopisů je adresována bratru Janovi nebo matce, a tak jsou velmi srdečné a otevřené, ale přesto zdvořilé a promyšleně napsané. Od nejstarší dcery Marie (* 1787)⁹² se bohužel dochovalo jen jedno psaní, v němž pisatelka neuvedla místo a den jeho vzniku, ale i to svědčí o slušných formulačních dovednostech autorky a jejich znalostech formální stránky korespondence.⁹³

⁸⁴ SOKA HB, f. Jan Hulakovský, k. 6, inv. č. 335-479.

⁸⁵ Dalších osm dětí, které se jí narodily, zemřelo v dětském věku. Viz SOA Zámorsk, sbírka matrik, matrika narozených Havlíčkův Brod 1777 – 1818, sign. 2326, fol. 110, 123, 141, 166, 188, 213, 233, 249, 309, 324, 353, 393, 442. SOA Zámorsk, sbírka matrik, matrika zemřelých Havlíčkův Brod 1777 – 1843, sign. 2332, fol. 80, 91, 107, 119, 121, 131, 160, 168.

⁸⁶ SOA Zámorsk, sbírka matrik, matrika narozených Havlíčkův Brod 1744 – 1776, sign. 2325, fol. 250.

⁸⁷ SOKA HB, f. Jan Hulakovský, k. 6, inv. č. 335-479. Dopisy A. Hulakovské J. Hulakovskému z let 1825 a 1826.

⁸⁸ SOA Zámorsk, sbírka matrik, matrika oddaných Havlíčkův Brod 1777 – 1836, sign. 2331, fol. 28.

⁸⁹ SOKA Zámorsk, sbírka matrik, matrika narozených Havlíčkův Brod 1777 – 1818, sign. 2326, fol. 123.

⁹⁰ SOKA Zámorsk, sbírka matrik, matrika narozených Havlíčkův Brod 1777 – 1818, sign. 2326, fol. 214.

⁹¹ SOKA Zámorsk, sbírka matrik, matrika narozených Havlíčkův Brod 1777 – 1818, sign. 2326, fol. 353.

⁹² SOKA Zámorsk, sbírka matrik, matrika narozených Havlíčkův Brod 1777 – 1818, sign. 2326, fol. 110.

⁹³ SOKA HB, f. Jan Hulakovský, k. 6, inv. č. 236-242 a karton č. 7, inv. č. 217-233 a 254. Dopisy Barbory Hauserové, roz. Hulakovské bratru Janu Hulakovskému. SOKA HB, f. Jan Hulakovský, karton č. 6, inv. č. 234-235, 253, 255, 324, 329, 337, 338. Dopisy Agnes Dvořákové, rozené Hulakovské bratru Janu Hulakovskému. SOKA HB, f. Jan Hulakovský, k. 6, inv. č. 195-233 a 256-322. Dopisy

Františka Brychtová a její matka Dorota Šemberová, obě manželky řemeslníků z Vysokého Mýta sice nepsaly zcela úhledně, ale ani jim nelze upřít základní dovednosti korespondenční kultury. Obě trvale zachovávaly hlavní náležitosti dopisu, tj. psaly oslovení, rozloučení a podpis.⁹⁴ Františka se v průběhu doby zřejmě nechala inspirovat „vyspělejším“ stylem svého bratra Aloise Vojtěcha Šembery, nebo případně i ostatních bratrů, a ve svých dopisech už obvykle uvádí lokaci (nejčastěji v podobě „z Mejta“) a rovněž datum, a to ve stručné „světské“ podobě uvedením čísla dne, názvu měsíce a čísla roku.⁹⁵

Ženy z řemeslnického prostředí obvykle alespoň některé atributy dopisu užívaly, čili musíme konstatovat, že věděly, jak má dopis vypadat. Na začátku dopisu obvykle nechybí oslovení adresáta a na konci rozloučení a podpis. Více to platí u mladších pisatelek, ale korespondence Anny Hulakovské (* 1765) svědčí o tom, že i v době před zavedením všeobecné vzdělávací povinnosti byla školní docházka dívek v řemeslnickém prostředí na dostatečné úrovni a škola jim dokázala zprostředkovat kvalitní schopnosti nutné k vedení korespondence. Text dopisů dokázaly autorky obvykle napsat natolik srozumitelně, že i dnešní čtenář neznalý kontextu může snadno pochopit jeho sdělení. U všech pisatelek platí, že po oslovení běžně užívaly úvodní zdvořilostní fráze. Tyto věty vyjadřují jejich zájem o blaho druhé strany. Nejčastěji přály dobré zdraví, Boží požehnání a štěstí. Na konci dopisu také použily příslušné floskule k vyjádření zdvořilosti a podepsaly se.

Zdvořilost

Úvodní oslovení adresáta uvádějí pisatelky obvykle velmi stručné, přesto (nebo možná právě proto) však dobře charakterizuje jejich vztah k adresátovi. Jde koneckonců o osobní korespondenci, vždy v rámci rodiny, a tak nepřekvapí oslovení „*Milej Pepičku a Hermínku!*“, které obvykle volila Anna Jirečková v dopisech synům,⁹⁶ „*Nejmilejší bratře,*“ které uváděla Františka Brychtová v korespondenci s bratrem Aloisem Vojtěchem Šemberou,⁹⁷ „*Milý dítě,*“ či později „*Milý Jene,*“ jež ráda psala Anna Hulakovská synovi,⁹⁸ nebo „*Má drahá vnučko,*“ jež si oblíbila Josefa Havlíčková v dopisech Zdence Havlíčkové.⁹⁹ Ostatní pisatelky rovněž

Ludmily Vodičkové, roz. Hulakovské bratru Janu Hulakovskému. SOKA HB, f. Jan Hulakovský, k. 7, složka 59. Dopisy rodiny Spěšných Anně Hulakovské. Dopis Marie Spěšné, rozené Hulakovské matce A. Hulakovské.

⁹⁴ RM VM, f. Alois Vojtěch Šembera, k. „dodatky č. 1“, bez inv. č. Dva dopisy Doroty Šemberové.

⁹⁵ RM VM, f. Alois Vojtěch Šembera, k. 13, inv. č. 1224-1495. Dopisy Františky Brychtové bratru Aloisi Vojtěchu Šemberovi.

⁹⁶ RM VM, f. rodina Jirečková, k. 25, rodinná korespondence. Dopisy Veroniky a Josefa Jirečkových synům Josefu a Hermegildu Jirečkovi. RM VM, sbírka Literární korespondence, inv. č. 3360. Dopis Veroniky Jirečkové synu Josefu Jirečkovi.

⁹⁷ RM VM, f. Alois Vojtěch Šembera, k. 13, inv. č. 1224-1495. Dopisy Františky Brychtové bratru Aloisi Vojtěchu Šemberovi.

⁹⁸ SOKA HB, f. Jan Hulakovský, k. 6, inv. č. 335-479. Dopisy Anny Hulakovské synovi Janu Hulakovskému.

⁹⁹ LA PNP, f. Karel Havlíček Borovský, korespondence cizí. Dopisy Josefy Havlíčkové. LA PNP, f. Zdenka Havlíčková, korespondence vlastní přijatá. Dopisy Josefy Havlíčkové vnučce Zdence Havlíčkové.

v oslovení reflektovaly svůj vztah k synovi, bratrovi, dceři či jinému příbuznému. Rovněž zdvořilostní fráze, které po oslovení následují, svědčí o jejich lásce k adresátovi, případně dokreslují dočasně narušené vztahy.

Potřeba dodržovat nějaké formy zdvořilosti je jedním z projevů lidského vývoje a zůstává společná pro všechny kultury a epochy, nicméně konkrétní podoba zdvořilosti v písemné (a rovněž ústní) komunikaci doznala jistých (někdy poměrně značných) změn. Odráží se vždy v dobových konvencích, a do korespondence vstupuje mj. v oslovení adresáta. Zejména pokud se psalo osobě výše společensky postavené, bylo potřeba dbát na vhodně formulovanou adresu na obálce i oslovení v samotném dopise. Tomu věnovaly dobové korespondenční příručky poměrně velkou pozornost, když přesně uvádějí, jak je nutné oslovovat jednotlivé veřejně činné osoby podle prestiže jejich úřadu.¹⁰⁰ Zároveň však nijak neřešili formy zdvořilosti v rámci rodiny nebo v přátelské komunikaci. A tak nezbyvá než naslouchat současným badatelům, kteří vyvíjejí snahu aplikovat na korespondenci 19. století současné teorie zdvořilosti.¹⁰¹ To je samozřejmě na místě, neboť spletitost jednotlivých způsobů komunikace byla široká. Ostatně teprve ve druhé polovině 19. století se autoři učebnic slohu a korespondenčních příruček začali věnovat tématu zdvořilosti, byť nikterak podrobně, obvykle se omezili na konstatování, že je třeba každému vzdávat čest podle jeho stavu, případně toto téma podrobněji rozvedli. A dále uvádějí, že vůči každému adresátovi se zdvořilost má projevat úhledností textu.¹⁰²

Zajímavě reflektuje zdvořilostí formulace své sestry Marie Magdaleny Václav Hanka. V jednom z dopisů nadšeně reagoval na její kreativitu, když se obdivně vyjádřil o závěrečné floskuli, kterou sama vymyslela: „*To se mně líbilo ,já zůstávám upřímná sestra do popela', to sem ještě jaktěživ nikde neslyšel, nikde nečetl, jest to tvá myšlénka? Tyť převyšíš všechny básníře čili skladače dáš-li se do psaní.*“ A následně svůj dopis se zaujetím podepsal: „*Zdráva buď já též sem tvůj upřímný bratr do popela.*“¹⁰³ Toto rozloučení si Marie Magdalena oblíbila, bratrův zájem ji evidentně povzbudil. Zároveň ve svých dopisech uvedla i jiné rozloučení, které bylo slibem trvalé věrnosti nad rámec pozemského života. V pěti dochovaných dopisech se objevuje v různých variantách fráze „*zůstávám upřímná až do smrti*“. Jednou se Marie Magdalena rozloučila „*líbám a [j]sem po všechny dni života mého upřímná sestra.*“ Tyto formulace ovšem nemají oporu v žádné z dobových korespondenčních příruček.¹⁰⁴

V Dokonalém jednateli Prokopa Šedivého z roku 1795 se ve vzorových dopisech objevují především jednoduché a ryze „profánní“ formulace jako např. „*zůstávám jejich upřímná přítel N. N.*“, „*zůstávám mně zvláště Váženého Pána nejponíženější*

¹⁰⁰ ŠEDIVÝ, Dokonalý jednatel [...], díl druhý, s. 141-150; JAVORNICKÝ, Dokonalý jednatel [...], díl druhý, s. 142-164.

¹⁰¹ Viz např. práce Lucie Saicové-Římalové: SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, Lucie. O dopisech... In SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ - ADAM - JANÁČKOVÁ (eds.). Božena Němcová. Korespondence III: 1857 - 1858. Praha, 2006, s. 19.

¹⁰² MALÝ, Jakub. Dopisovatel. Praha, 1869, s. 54-55 a 63-66.

¹⁰³ LA PNP, osobní fond Václav Hanka, korespondence přijatá, korespondence rodinná. Dopisy Marie Magdaleny Hankové Václavu Hankovi.

¹⁰⁴ ŠEDIVÝ, Dokonalý jednatel [...], díl druhý. JAVORNICKÝ, Dokonalý jednatel [...], díl druhý.

N. N.“, „zůstávám tvůj laskavý otec“, „zůstávám vám vždy nakloněná Lucie N.“¹⁰⁵ Tyto fráze sice rovněž obsahují slib věrnosti, podřízenosti či loajality, nicméně jim chybí onen závazný rozměr odkazující na křesťanskou víru a posmrtný život. Zdroje formulací, jež užila Marie Magdalena Hanková, je třeba hledat jednak v ústní komunikaci řemeslnického prostředí a rovněž v jeho písemné tradici, resp. písemné tradici českého jazyka,¹⁰⁶ jež nemohla být reflektována v dobových korespondenčních příručkách, neboť ty vznikaly jako překlady německých publikací, jež vycházely především z obecně závazné úřední komunikace.¹⁰⁷ I formulace „Pánu Bohu vás poroučím“, kterou Marie Magdalena rovněž ráda užívala, má mnohem blíže ke zdvořilostním obrátům používaným v české korespondenci 17. a 18. století, než k frázím z dobových korespondenčních příruček.

Marie Magdalena po oslovení buď vyjádřila přání dobrého zdraví a životních okolností, nebo chtěla svého bratra o hned něčem informovat. Pro takové případy měla ustálenou formulaci „vědomost ti dávám“. V případě přání používala poměrně široký repertoár frází. Hojně užívala větu: „aby se ti dobře a šťastně vedlo, ze srdce ti přeji,“ přičemž její podobu uváděla v různých variantách, když např. místo slova „přeji“ napsala „vinšuji“. Nebo zformulovala zcela jinou větu: „Nejmilejší Bratře a paní švagrová, já se důvěřuji, že mých pár slovíček jich při dobrém zdraví natrefí.“ Ráda užívala formulaci: „doufám, že vás všecky ve zdraví natrefím,“ kterou rovněž různě obměňovala. Ve svých přáních obvykle reflektovala aktuální situaci: „vinšuji ti, aby se ti lepší vedlo, než se mně vede.“ Formulace střídala podle svých požadavků a rovněž podle širších okolností. Evidentně psala s rozmyslem a úvodní zdvořilostní fráze podřizovala aktuální situaci. Byla vnímavá vůči komunikaci v rámci korespondence a podřizovala jí volbu výrazových prostředků.

Podobně jako Marie Magdalena i ostatní pisatelky užívaly ve svých dopisech velice často zdvořilostní fráze, které odkazovaly na jejich křesťanskou víru. Již dříve zmiňovaná dcera Anny Hulakovské Agnes napsala v dopise z 14. 6. 1827: „Mě mnoho milý bratře, buď Pán Bůh pochválen, my jsme šťastně vo třech hodinách do Králových se dostali.“¹⁰⁸ Její sestra Ludmila, provdaná za koželužského mistra Ignáce Vodičku oslovila 18. 7. 1846 bratra: „Můj nejmilejší bratříčku, Pán Bůh ráčíž Tě pozdravit.“ Naproti tomu samotná Anna Hulakovská v úvodu svých dopisů synovi obvykle pouze vyjadřovala svůj stesk a lásku k synovi: „Pozdravuji tě nastokrát.“¹⁰⁹ Případně se v úvodu vyjádřila k tomu, co proběhlo v korespondenci se synem a reagovala na jeho předchozí dopis, jako např. 5. 1. 1827: „Milý Synu,

¹⁰⁵ ŠEDIVÝ, Dokonalý jednatel [...], díl druhý, s. 25, 31, 60, 98.

¹⁰⁶ Rovněž ve starší tradici české písemné kultury. Srov. STICH, Alexandr. Zůstávám s pozdravem. In Naše řeč 1974, roč. 57, č. 4. Viz URL: <<http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=5784>> [cit. 20. 6. 2021]. Dále srov. např. dopisy Zuzany Černínové, pocházející z prostředí nižší šlechty, jejímu synovi z poloviny 17. století. Viz KALISTA, Zdeněk (ed.). Korespondence Zuzany Černínové z Harasova s jejím synem Humprechtem Janem Černínem z Chudenic. Praha, 1941. Paní Zuzana se pravidelně loučila se svým synem slovy Tvá upřímná máteř do mé smrti, resp. zůstávám tvá upřímná máteř do smrti.

¹⁰⁷ TANDLER, Dokonalý jednatel [...] díl první. JAVORNICKÝ, Dokonalý jednatel [...], díl první.

¹⁰⁸ Soka HB, f. Jan Hulakovský, k. 6, inv. č. 234-235, 253, 255, 324, 329, 337, 338. Dopisy Agnes Dvořákové, rozené Hulakovské bratru Janu Hulakovskému.

¹⁰⁹ Soka HB, f. Jan Hulakovský, k. 6, inv. č. 195-233 a 256-322. Dopisy Ludmily Vodičkové, roz. Hulakovské bratru Janu Hulakovskému.

*děkujem ti za vinš a za to vypsání o tom tirolském Honsovi.*¹¹⁰ Svou víru projevuje více v závěrečných formulacích: „*S tím tě pod ochranu Boží poroučím a zůstávám tvá upřímná Matka Anna Hulakovská*“. To dělá i Františka Brychtová v dopisech bratrovi, zároveň však častěji používá věcně profánní vyjádření typu: „*a všichni tě líbáme a budeme tě s radostí očekávat na svátky nazpět*“. Její matka zůstala ve dvou dochovaných dopisech věrná tradičnějšímu rozloučení: „*tak jich pod ochranu Boží poroučím a vostávám k službám Dorota Šemberová*“. Rovněž Barbora Serafinová, sestra Anny Náprstkové (známá pražská mecenáška a matka zakladatele Náprstkova muzea Vojty Náprstka) se v korespondenci ráda držela tradičního rozloučení a odkazu na vyšší moc, byť ji formulovala už jen velmi stručně: „*do ochrany tě poroučím, má dobrá sestro, a zůstávám až do smrti také dobrou a upřímnou sestrou Barbora Serafin*.“

Zjištění, že zdvořilostní fráze, které užívaly pisatelky ze zkoumaného korpusu dopisů, vůbec neodpovídají zcela tomu, co doporučovaly učebnice slohu a korespondenční příručky, je poněkud překvapující. Tyto publikace totiž obsahují ryze profánní fráze. Např. v učebnici Oldřicha Kličky z roku 1815 přeložené z německého originálu se můžeme dočíst: „*Zvláště Vážený, Můj nejmilejší Otče [...] S upřímnou láskou líbám Jich otcovskou ruku a s pravdivou synovskou vděčností zůstávám Jejich nejposlušnější syn N. N.*“, nebo také „*Nejmilejší Matko! [...] Já zůstávám Vaše upřímná dcera N. N.*“¹¹¹ Prokop Šedivý rovněž uvádí stručně a ryze světsky znějící formulace typu: „*Nejmilejší matko [...] Jejich poslušná dcera N. N.*“, případně „*Moji nejmilejší Rodiče [...] S nejhlubší uctivostí líbám Vám ruce a zůstávám Váš nejposlušnější syn N. N.*“¹¹² Vzorové dopisy v korespondenčních příručkách reflektují zdvořilost projevující se úctou a poslušností vůči autoritám (rodiče, společensky významní lidé), obecnými projevy přátelství a loajality ve vztahu k adresátovi. Formulace, jakkoli přebujelé (obvykle při psaní významným osobám) zůstávají však vždy věcně světské.

Ortografie a gramatika

Kvalitu vzdělání žen z řemeslnického prostředí můžeme definovat rovněž na základě ortografie a gramatiky jejich dopisů. Obecně platilo, že jak muži, tak ženy, neznaly důkladně pravopisný úzus své doby. Je to patrné už při po letmém zkoumání, protože čeština měla pravidla, která jsou v rozporu s fonetickým principem. Stručně řečeno: Aby pisatelka dokázala psát správně česky, musela nejenom vědět, jak vypadá každé písmeno, ale potřebovala určité znalosti gramatiky a pravopisu.

Vzhledem k úrovni vzdělání v řemeslnickém prostředí (bylo přece jenom produktem maximálně šestileté školní docházky v triviálních, ojedinele hlavních školách) byl logický předpoklad, že znalosti dobového ortografického úzu budou u pisatelek zkoumaného korpusu nevalné. Překvapivě jsou však mezi autorkami dopisů, i takové, které měly poměrně slušné znalosti dobového úzu. Jde především o např. Annu Hulakovskou, narozenou v roce 1765. Je to o to překvapivější,

¹¹⁰ Soka HB, f. Jan Hulakovský, k. 6, inv. č. 335-479. Dopisy Anny Hulakovské synovi Janu Hulakovskému.

¹¹¹ KLIČKA, Krátké uvedení, s. 15-16 a 19-20.

¹¹² ŠEDIVÝ, Dokonalý jednatel [...], díl druhý, s. 32-33 a 50-51.

že v době, kdy byla vyhlášena všeobecná vzdělávací povinnost, tak jí bylo již devět let. Kvalitní znalosti pravopisu (a rovněž formální stránky dopisu, jak bylo zmíněno dříve) naznačují kvalitní docházku trvající několik let, bezpochyby tedy začala chodit do školy ještě před tím, než to začala vyžadovat legislativa, tj. před rokem 1775. Její dopisy z let 1824–1843 obsahují i zmínky o tom, že ráda četla. V té době už byla vdovou po ševci a žila ve svém rodném Německém (dnes Havlíčkově) Brodě. Zajímala se zejména o náboženská a didaktická díla.¹¹³ Kromě čilého korespondenčního styku s příbuznými to bylo bezpochyby právě čtení, díky kterému si udržovala znalosti o tom, jak má vypadat psaný text. Nikdy sice nepsala bez chyb, přesto je její písemný projev nebývale kvalitní. Při psaní používala v souladu s dobovým ortografickým územ dvojhlásku „au“ typickou pro české texty dané doby. Toto pravidlo ovšem odporovalo fonetickému principu, a méně zběhlí pisatelé proto psali „ou“, tj. psali tak, jak to slyšeli vyslovovat. Rovněž hlásky na asimilačních pozicích („když“, „už“) psala spisovně, nikoli mluveně („kdyš“, „uš“). Jiné pravidlo, které rovněž používala (byť nedodržovala zcela pravidelně), bylo užívání jednoduchého „v“ na začátku slov místo „u“ („vlíci“, „vprímná“). A znala i jiné zásady, byť i jejich užívání nebylo důsledné. V případě Anny Hulakovské máme před sebou ženu s nebývale kvalitními znalostmi spisovného jazyka. Vděčila za ně bezpochyby především kvalitnímu vzdělání, které získala ve škole, ale zároveň i svému zájmu o čtení a zřejmě rovněž určité oblíbě v psaní dopisů.

Ostatní pisatelky pravidla dodržovaly buď částečně, nebo je nedodržovaly vůbec. Nejhorší znalosti spisovného jazyka vykazuje dopis Rosalie Dvořákové, matky dříve zmiňované Josefy Dvořákové (a babičky spisovatele Karla Havlíčka používajícího přízvisko Borovský). Psala na velmi rudimentální úrovni. Její text obsahuje množství slov, kde jsou předpony psány zvlášť, někdy slova člení na slabiky. Na první pohled to působí dojmem, že nedokázala správně rozlišit hranice slov („neme cki na učí“ = „německy naučí“, „Mo ge pepí“ = „Moje Pepí“).¹¹⁴ Při pohledu na originál dopisu je ovšem zřejmé, že pro pisatelku bylo náročné nejenom přemýšlení o tom co a jak napsat, ale jí činilo značné potíže už jen to, aby udržela pero v ruce a dokázala napsat jednotlivá písmena.¹¹⁵

Zatímco Rosalie Dvořáková při procesu psaní pouze převáděla mluvený text do psané podoby, aniž by byla schopna správně rozlišit hranice slov, tak jiní pisatelé z řemeslnického prostředí již tuto schopnost měli. Jmenujme např. Františku Brychtovou, již dříve zmiňovanou sestru Aloise Vojtěcha Šembery. V letech 1819–1859 mu napsala celkem 272 dopisů. Většina z nich vykazuje řadu nespisovných a dialektálních prvků a kromě toho svědčí o tom, že pisatelka neznala dobový ortografický úzus. Psala trvale foneticky: „Wěděť ti dawam že sme od Jozefa dostali psani ale on nam ani slowa nepisse genom Wogtechog winss ale gen wpar

¹¹³ SOKA HB, f. Jan Hulakovský, k. 6, inv. č. 335-479. Dopisy Anny Hulakovské synovi Janu Hulakovskému.

¹¹⁴ Dodatek k ediční poznámce (viz pozn. pod čarou č. 27): Zde uvádím ukázky z dopisu formou prosté transliterace bez jakýchkoli ortografických nebo gramatických zásahů.

¹¹⁵ LA PNP, f. Karel Havlíček Borovský, korespondence rodinná. Nedatovaný dopis Rosálie Dvořákové dceři Josefě Dvořákové.

*slowach.*¹¹⁶ Přesto však důsledně dodržuje hranice slov a smysluplně člení text do vět, byť obvykle jen pomocí čárek, a odstavců. „*Pater Frantisek pisze zemu to negnj milj gak to tēd ma pagmama zawedenj*“¹¹⁷

Obecně pro všechny pisatelky ze zkoumaného korpusu platí, že důsledné dodržování ortografického úzu bylo zjevně mnohem náročnější než samotné písemné vyjadřování a využívání individuální kreativity při psaní. Ženy se naučily psát ve škole a později si tuto znalost udržovaly rozsáhlou korespondencí s příbuznými. Znalost pravopisu pro ně nebyla prioritou. V tom se jejich postoj nijak nelišil od postoje mužů z řemeslnického prostředí.

Závěrem – styl a formulační dovednosti vs. omezené časové možnosti

Mezi pisatelkami zkoumaného korpusu nelze nalézt žádnou, která by psala pouze za účelem kultivace písemného projevu, resp. aby své vytříbené formulační dovednosti mohla prezentovat adresátovi či adresátce. Shromážděné dopisy jsou spíše stručné a věcné. Přesto ukazují dobrou tvůrčí invenci pisatelek při vytváření textu. Přičemž nechybí různá přirovnání, implikatury, metafory. Objevuje se rovněž ironie a humor. Marie Magdalena Hanková, která neměla dobré vztahy k manželce svého bratra Františka, si v jednom z dopisů postěžovala bratru Václavovi: „*nebo ta konsistoř její [rozuměj: rodiče manželky] jest o mnoho moudřejší než-li prokurátor.*“¹¹⁸

Pisatelky dokázaly zajímavým a kreativním způsobem vyjádřit své pozitivní i negativní emoce. „*Tak ti vinšujem mnoho štěstí, aby se ti dobře vedlo, po vždy spokojeně, jak si nejlepší vinšuješ s rozmilou Fany. Při koláčích až první do úst dáš, tak na nás [v]zpomeň,*“¹¹⁹ reagovala originálním přáním Františka Brychtová v dopise bratru Aloisi Vojtěchu Šemberovi na jeho brzký sňatek s Františkou Ševčíkovou.

Každá z pisatelek si vytvořila svůj osobitý styl, který více či méně reflektoval obraty a zdvořilostní floskule užívané v její rodině. Je zřejmé, že k tvorbě textu přistupovaly aktivně, přičemž dokázaly reflektovat různé komunikační situace. Psaly s rozmyslem. A je jasně patrná jejich snaha vytvořit kompaktní a snadno srozumitelný text.

¹¹⁶ Dodatek k ediční poznámce (viz pozn. pod čarou č. 27): Zde uvádím ukázky z dopisu formou prosté transliterace bez jakýchkoli ortografických nebo gramatických zásahů. Transkripce citátu v souladu s ediční poznámkou uvedenou v pozn. p. č. 27: „Vědět ti dávám, že [j]sme od Jozefa dostali psaní, ale on nám ani slova nepíše, jenom Vojtěchoj vinš, ale jen v pár slovách.“

RM VM, f. Alois Vojtěch Šembera, k. 13, inv. č. 1224-1495. Dopisy Františky Brychtové bratru Aloisi Vojtěchu, nedatovaný dopis.

¹¹⁷ Dodatek k ediční poznámce (viz pozn. pod čarou č. 27): Zde uvádím ukázky z dopisu formou prosté transliterace bez jakýchkoli ortografických nebo gramatických zásahů. Transkripce citátu v souladu s ediční poznámkou uvedenou v pozn. p. č. 27: „Páter Frantisek pisze, že mu to nejní milý, jak to teď má pajmáma zavedený.“

RM VM, f. Alois Vojtěch Šembera, k. 13, inv. č. 1224-1495. Dopisy Františky Brychtové bratru Aloisi Vojtěchu, dopis z 20. 1. 1831.

¹¹⁸ LA PNP, f. Václav Hanka, korespondence přijatá, korespondence rodinná. Dopisy Marie Magdaleny Hankové Václavu Hankovi.

¹¹⁹ RM VM, f. Alois Vojtěch Šembera, k. 13, inv. č. 1224-1495. Dopisy Františky Brychtové bratru Aloisi Vojtěchu, dopis z 6. 1. 1840.

Je nutné konstatovat, že všechny pisatelky disponovaly kvalitní schopností psát. Vytvářet text je totiž nutné považovat za vyšší úroveň gramotnosti. Jak už bylo zmíněno výše, kvalita školství měla svoje limity a zejména z triviálních škol v regionech nevycházely děti, které byly schopné samy něco napsat. Přenést své myšlenky do písemné podoby bohužel nebyla samozřejmá dovednost každého gramotného jedince. Ženy z řemeslnického prostředí toto dokázaly, bezpochyby i díky aktivnímu zájmu o výchovu a vzdělání dětí, který byl v této socioprofesionální skupině běžný.

Přítom nebylo snadné najít si čas na psaní, neboť tu byly povinnosti v domácnosti. Na tento problém si všechny pisatelky často stěžují. Marie Magdalena např. v dopise bratru Václavu Hankovi uvádí: „*kdybys věděl, kolikrát [j]sem k psaní sedla, ani nevím.*“¹²⁰ Ani u jiných dopisů se jí nepoštěstilo vždy, že je mohla psát bez přerušování. „*Já [j]sem to hrozně psala,*“¹²¹ konstatovala v jednom z dopisů bratrovi Aloisi Vojtěchu Šemberovi Františka Brychtová. Několikrát omluvně na konci napsala: „*já [j]sem spěchala.*“¹²² Toto se ostatně projevuje zhoršenou kvalitou některých dopisů. Četné nejasnosti v textu a formulační neobratnosti je tudíž nutné přikládat právě ztíženým okolnostem vzniku jednotlivých textů.

Seznam použitých pramenů a literatury:

Archivy:

Literární archiv Památníku národního písemnictví: fond Karel Havlíček Borovský; fond Zdenka Havlíčková; fond Václav Hanka.

Regionální muzeum Vysoké Mýto, osobní fond Alois Vojtěch Šembera; osobní fond rodina Škorpilova; osobní fond rodina Jirečkova; sbírka Literární korespondence.

Státní oblastní archiv Zámorsk, sbírka matrik.

Státní okresní archiv Havlíčkův Brod, fond Jan Hulakovský.

Státní okresní archiv Hradec Králové, fond Farní úřad církve katolické Hořiněves.

Vydané prameny, edice:

KALISTA, Zdeněk (ed.). Korespondence Zuzany Černínové z Harasova s jejím synem Humprechtem Janem Černínem z Chudenic. Praha, 1941.

NĚMEČEK, Jan (ed.). Školní deníky Jakuba Jana Ryby. Praha, 1967.

PÁTA, Josef. Vzájemná korespondence J. Konstantina Jirečka a Hermegilda Jirečka. Praha, 1947.

SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, Lucie – JANÁČKOVÁ, Jaroslava – ADAM, Robert a kol. (eds.). Božena Němcová. Korespondence I-IV. Praha, 2003 – 2007.

Dobová tlač:

FELBINGER, Johann Ignaz. Methodenbuch für Lehrer der deutschen Schulen in den k. k. Erblandern. Wien, 1775.

¹²⁰ LA PNP, f. Václav Hanka, korespondence přijatá, korespondence rodinná. Dopisy Marie Magdaleny Hankové Václavu Hankovi.

¹²¹ RM VM, f. Alois Vojtěch Šembera, k. 13, inv. č. 1224-1495. Dopisy Františky Brychtové bratru Aloisi Vojtěchu, nedatovaný dopis.

¹²² Viz např. dopis z 20. 1. 1831: RM VM, f. Alois Vojtěch Šembera, k. 13, inv. č. 1224-1495. Dopisy Františky Brychtové bratru Aloisi Vojtěchu.

- FELBINGER, Johann Ignaz [?]. Anleitung zur Schreibart in Briefen und einigen andern Aufsätzen zum Gebrauche für Schüler der deutschen Schulen in den k. k. Erblanden. Wien, 1775. Anleitung zur Schreibart in Briefen und einigen andern Aufsätzen zum Gebrauche für Schüler der deutschen Schulen in den k. k. Erblanden. Wien, 1805.
- FILCÍK, Jan Nepomuk. Písemnosti pro nejoutlejší mládež českou a moravskou. Praha, 1831.
- JAVORNICKÝ, Jan. Dokonalý jednatel aneb Zemský advokát obsahující některé obyčejných a potřebných listů formuláře aneb způsoby, jakož jsou popsání podezřelých osob, veřejné zprávy, průvodní listové, vysvědčení atd. Potom následuje Skladatel českých psaní, aneb rozličných listů vzorové na všechny skoro předměty v jednání lidském se namítající. Ku konci jest přiložen nejnovější titulář stavu světského a duchovního v českém, německém a francouzském jazyku. Díl druhý, Praha, 1820.
- JAVORNICKÝ, Jan. Dokonalý jednatel aneb Zemský advokát všem spisům v lidské společnosti potřebným, jakož jsou písemné žádosti, proupamatování, smlouvy, zápisy, rukojemství, odstoupení, kvitancí, vysvědčení, plnomocenství, kšafy, uvolení, svědectví, zprávy, oznámení, instrumenty, vejtahy, listy vyrovnávací, listy zmrtvení, veřejná založení, inventáře, ponaučení o dědictví a odkazu atd. dle pozůstávajících cí. král. nařízení, díl první. Praha, 1820.
- KLIČKA, Oldřich. Krátké uvedení k vyhotovení psaní a jiných písemností, kteréž v obecnství uměti zhotoviti velmi užitečné jest, pro žáky českých vlastenských škol. Praha, 1815.
- KRTEK, František. Úvod krátký k vyhotovování písemností podle předepsané ruční knihy německé pro české školní čekance a žáky na triviálních školách. Praha, 1830.
- MALÝ, Jakub. Dopisovatel. Praha, 1869.
- PAPOUSCHEK, Johann (ed.). Die allgemeine Schulordnung vom 6. Dezember 1774 im Urtexte nebst Einleitung und Commentar. Eine Erinnerungsschrift an die glorreiche Begründerin der österreichischen Volksschule, die Kaiserin Maria Theresia, aus Anlass ihres hundertsten Sterbetages, allen Lehrern und Schulfreunden gewidmet. Znojmo, 1880, s. 37-41.
- ŠEDIVÝ, Prokop Dokonalý jednatel, aneb Zemský advokát obsahující v sobě některé formule obyčejných a potřebných listů jako jsou popsání podezřelých a prchlých osob, veřejné zprávy, průvodní listové, vysvědčení atd. Pak následuje: Skladatel českých psaní, aneb Rozliční listů vzorové na všechny skoro předměty v lidském jednání se hodící, k nimž připojen jest také titulář stavu duchovního i světského jak v českém, tak i v německém jazyku. Díl druhý. Praha, 1804.
- TANDLER, Josef. Dokonalý jednatel aneb Zemský advokát, kterýžto učí všechny v lidském živobyті potřebné spisy, totiž prosby proupamatování, úmluvy, zápisy, rukojemství, odstoupení, kvitance, vysvědčení, plnomocenství, kšafy, uvolení, svědectví, zprávy, oznámení, vejtahy atd., díl první. Praha, 1794.

Monografie a sborníky jako celek:

- ANDEREGG, Johannes. Schreibe mir oft! Zum Medium Brief zwischen 1750 und 1830. Göttingen, 2001.
- BAASNER, Rainer. Briefkultur im 19. Jahrhundert. Tübingen, 1999.
- BEYRER, Klaus – TÄUBRICH, Hans-Christian (edd.). Der Brief. Eine Kulturgeschichte der schriftlichen Kommunikation. Heidelberg, 1996.
- BROTANEK, Jiří Karel. Deset generací Havlíčkovských. Havlíčkův Brod, 1946.
- CACH, Josef. Výchova a vzdělávání v českých zemích. Praha, 1988.

- COHEN, Gary B. Education and Middle-Class Society in Imperial Austria, 1848 – 1918. West Lafayette, 1996.
- CROSSICK, Geoffrey – HAUPT, Heinz-Gerhard (eds.). Shopkeepers and Master Artisans in Nineteenth-Century Europe. Routledge, 2016.
- ČAPKA, František. Obrazy ze života společnosti v českých dějinách. Brno, 2010.
- DAVIDOFF, Leonore – HALL, Catherine. Family fortunes: Men and women of the English middle class 1780 – 1850. Routledge, 2013.
- DOLENSKÝ, Jan. Dějiny pražského školství v letech 1860 – 1914. 1. svazek, díl 2. Praha, 1920.
- DOSSENA, Marina – TIEKEN-BOON VAN OSTADE, Ingrid (eds.). Studies in Late Modern English Correspondence: Methodology and Data. Bern, 2008.
- FURET, François (ed.). Člověk romantismu a jeho svět. Praha, 2010.
- GOURDEN, Jean-Michel. Le peuple des ateliers: Les Artisans du XIXe siècle. Paris, 1992.
- HÄMMERLE, Christa – SAURER, Edith. Briefkulturen und ihr Geschlecht: Zur Geschichte der privaten Korrespondenz vom 16. Jahrhundert bis heute. Wien; Köln; Weimar 2003.
- HLADKÁ, Zdenka (ed.). Soukromá korespondence jako lingvistický pramen. Brno, 2013.
- HLADKÁ, Zdenka (ed.). Čeština v současné soukromé korespondenci: dopisy, e-mail, sms. Brno, 2005.
- HOFFMANOVÁ, Jana – HOFFMAN, Bohuslav. Dialogické interpretace. Praha 2015.
- HUBÁČEK, Josef. Počátky vyučování slohu na české škole. Hradec Králové, 1980.
- CHARTIER, Roger – BOUREAU, Alain – DAUPHIN, Cécile. Correspondence. Models of Letter-Writing from the Middle Age to the Nineteenth Century. Oxford, 1997.
- CHENUT, Helen. Fabric of Gender: Working-Class Culture in Third Republic France. B. m., 2010.
- KÁDNER, Otokar. Vývoj a dnešní soustava školství I-IV. Praha, 1929 – 1938.
- KLADIWA, Pavel – ZÁŘICKÝ, Aleš (eds.). Město a městská společnost v procesu modernizace 1740 – 1918. Ostrava, 2009.
- KOHLI, Martin – SZYDLIK, Marc (eds.). Generationen in Familie und Gesellschaft. Opladen, 2000, s. 77-96.
- KOPÁČ, Jaroslav. Dějiny české školy a pedagogiky v letech 1867 – 1914. Brno, 1968.
- KUZMIN, Michail Nikolajevič. Vývoj vzdělávání v Československu. Praha, 1981.
- MACHAČOVÁ, Jana – MATĚJČEK, Jiří. Nástin sociálního vývoje českých zemí 1781 – 1914, Praha, 2010.
- NOVOTNÝ, Miroslav a kol., Dějiny vyššího školství a vzdělanosti na jihu Čech od středověkých počátků do současnosti, České Budějovice 2006, s. 57-59.
- RÁNKI, György (ed.). Bildungsgeschichte, Bevölkerungsgeschichte, Gesellschaftsgeschichte in den böhmischen Ländern und in Europa: Festschrift für Jan Havránek zum 60. Geburtstag. Wien, 1988.
- ŘEZNÍČKOVÁ, Kateřina. Študáci a kantoři za starého Rakouska. České střední školy v letech 1867 – 1918. Praha, 2007.
- SCHULZE, Winfried (ed.). Ego-Dokumente. Annäherung an den Menschen in der Geschichte, Berlin, 1996.
- SKŘIVÁNEK, Milan. K osvíceneckému pojetí a výuce dějepisu ve světle rukopisu piaristické koleje v Litomyšli. Pardubice, 2009.
- SOJKA, Jan Erazim. Naši mužové. Biografie a charakteristiky mužů slovanských. Praha, 1862.
- STRÁNÍKOVÁ, Jana. Výchova a vzdělávání dívek na cestě k moderní občanské společnosti: genderové a sociální aspekty procesu socializace mládeže v období 1774 – 1868. Pardubice, 2013.

- STRNAD, Emanuel. Didaktika školy národní I a II, Praha 1975 a 1978.
STRNAD, Emanuel. Vlastenecký učitel. Praha, 1955.
ŠAFRÁNEK, Jan. Školy české, obraz jejich vývoje a osudů I a II. Praha, 1913 a 1918.
ŠAFRÁNEK, Jan. Vývoj soustavy obecného školství v Království českém od roku 1769. Praha, 1897.
ŠÁMAL, Martin (ed.). Krásný život žili, krásnou práci konali... Vysoké Mýto, 2006.
ŠTVERÁK, Vladimír. Pedagogická literatura na přelomu 18. a 19. století v Čechách, Praha, 1986.
ŠTVERÁK, Vladimír – MRZENA, Jan. Felbinger a Kindermann. Reformátoři lidového školství. Praha, 1986.
VALENTOVÁ, Kateřina. Každodenní život učitele a žáka jezuitského gymnázia, Praha, 2006.
VANÍČEK, Václav. Kapitoly z úsilí o novou národní školu. Praha, 1932.
VELLUSIG, Robert. Schriftliche Gespräche. Briefkultur im 18. Jahrhundert. Wien – Köln – Weimar, 2000.
VOŠAHLÍKOVÁ, Pavla. Rákoska v dílně lidskosti. Česká škola v 19. století očima účastníků. Praha, 2016.

Studie a články v časopisech a sbornících, kapitoly v kolektivních monografiích:

- COHEN, Gary B. Education and Czech Social Structure in the Late Nineteenth Century. In RÁNKI, György (ed.). Bildungsgeschichte, Bevölkerungsgeschichte, Gesellschaftsgeschichte in den böhmischen Ländern und in Europa: Festschrift für Jan Havránek zum 60. Geburtstag. Wien, 1988, s. 32-45.
ČINÁTL, Kamil. Čtenář – produkt osvícenské reformy školství. In Kuděj, 2005, roč. 7, č. 1-2, s. 60-72.
EHMER, Josef. The Artisan Family in Nineteenth-Century Austria: Embourgeoisement of the Petite Bourgeoisie? In CROSSICK, Geoffrey – HAUPT, Heinz-Gerhard (eds.). Shopkeepers and Master Artisans in Nineteenth-Century Europe, Routledge, 2016, s. 195-218.
EHMER, Josef. Family and Business Among Master Artisans and Entrepreneurs: The Case of Nineteenth-Century Vienna. In The History of the Family 2001, roč. 6, s. 187-202.
EHMER, Josef. Ökonomische Transfers und emotionale Bindungen in den Generationenbeziehungen des 18. und 19. Jahrhunderts. In KOHLI, Martin – SZYDLIK, Marc (eds.). Generationen in Familie und Gesellschaft. Opladen, 2000, s. 77-96.
FURET, François. Člověk romantismu. In FURET, François (ed.). Člověk romantismu a jeho svět. Praha, 2010, s. 9-20.
VON GREYERZ, Kaspar. Ego-documents: the Last Word? In German History, 2010, roč. 28, č. 3, s. 273-282.
HANZAL, Josef. Příspěvek k dějinám školství a jeho správy v Čechách v letech 1775 – 1848. In Sborník archivních prací 1976, roč. 24, s. 221-260.
CHARTIER, Roger. Introduction: An Ordinary Kind of Writing. In CHARTIER, Roger – BOUREAU, Alain – DAUPHIN, Cécile. Correspondence. Models of Letter-Writing from the Middle Age to the Nineteenth Century. Oxford, 1997, s. 1-23.
MACHAČOVÁ, Jana – MATĚJČEK, Jiří. Město a městská společnost v českých zemích v 19. století. In KLADIWA, Pavel – ZÁŘICKÝ, Aleš (eds.). Město a městská společnost v procesu modernizace 1740 – 1918. Ostrava, 2009, s. 20-42.

- NOVOTNÝ, Miroslav. Děti státu. Školství v českých zemích mezi reformou a tradicí. In TINKOVÁ, Daniela – LORMAN, Jaroslav (eds.). *Post tenebras spero lucem. Duchovní tvář českého osvícenství*. Praha, 2009, s. 164-182.
- NURMI, Arja – PALANDER-COLLIN, Minna. Letters as a Text Type: Interaction in Writing. In DOSSENA, Marina – TIEKEN-BOON VAN OSTADE, Ingrid (eds.). *Studies in Late Modern English Correspondence: Methodology and Data*. Bern, 2008.
- PROKEŠ, Jaroslav. Jan Hulakovský, archivář Pražského guberniálního archivu. In *Sborník Archivu Ministerstva vnitra, 1938*, s. 35-62.
- SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, Lucie. O dopisech... In SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ – ADAM – JANÁČKOVÁ (eds.). *Božena Němcová. Korespondence III: 1857 – 1858*. Praha, 2006, s. 7-20.
- SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, Lucie. Předmluva I. In SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, Lucie – ADAM, Robert – JANÁČKOVÁ, Jaroslava a kol. (eds.). *Božena Němcová. Korespondence III: 1857 – 1858*. Praha, 2006, s. 8.
- SCHAFFER, Hannelore. Glück und Ende des privaten Briefes. In BEYRER, Klaus – TÄUBRICH, Hans-Christian (eds.). *Der Brief. Eine Kulturgeschichte der schriftlichen Kommunikation*. Heidelberg, 1996, s. 34-45.
- SRŠEŇ, Lubomír. Příspěvky k poznání osobnosti Václava Hanky. In *Sborník Národního muzea v Praze, řada A – Historie, 2009, roč. 63, č. 1*, s. 1-48.
- STICH, Alexandr. Zůstávám s pozdravem. In *Naše řeč 1974, roč. 57, č. 4*.
- STRÁNÍKOVÁ, Jana. Slohová cvičení a výuka psaní korespondence na elementárních školách na přelomu 18. a 19. století. In *Theatrum historiae 2011, svazek 8*, s. 151-162.

Internetové zdroje:

- STICH, Alexandr. Zůstávám s pozdravem. In *Naše řeč 1974, roč. 57, č. 4*. Viz URL: <http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=5784> [cit. 20. 6. 2021].

Počet slov: 9 867

Počet znaků vrátane medzier: 59 652